

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI'NIN *TECVİDÜ'L-KUR'ÂN Bİ LİSÂNİ'L-'ARABÎ* İSİMLİ RİSALESİ: TAHKİK VE TAHLİL THE CRITICAL EDITION AND ANALYSIS OF "TAJWEEDU'L- QUR'AN BI LISANI'L-ARABI" BY İBRAHİM HAKKI FROM ERZURUM

Geliş Tarihi: 06.01.2021 Kabul Tarihi: 11.03.2021

✉ MURAT AKKUŞ

DR. ÖĞR. ÜYESİ

GAZİANTEP İSLAM BİLİM VE TEKNOLOJİ ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ

orcid.org/0000-0002-3268-1053

muratakkus114@hotmail.com

✉ ZAFER ONUR

ÖĞR. GÖR.

GAZİANTEP İSLAM BİLİM VE TEKNOLOJİ ÜNİVERSİTESİ
ORTAK DERSLER BÖLÜMÜ

orcid.org/0000-0002-6152-3548

zafonu@gmail.com.tr

ÖZ

Bu çalışmada 18. yüzyılda 1703-1780 yılları arasında yaşamış, Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere üç dilde birçok eser vermiş, Tillo'nun yetiştirmiş olduğu çok yönlü, büyük İslâm âlimlerinden Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın (ö. 1194/1780) *Tecvidü'l-Kur'an bi Lisâni'l-'Arabi* isimli risalesi ele alınmıştır. Harflerin mahreç ve sıfatlarına uymak suretiyle Kur'an'ın güzel okunmasını öğreten tecvid ilmiyle ilgili olan risalenin Türkiye kütüphanelerinde tespit edilen sekiz adet el yazma nüshası bulunmaktadır. Nüshalardan üçü Erzurum'da yazılan *Mecmû'atü'l-me'âni'de*, üçü *'Urvetü'l-İslâm'da biri de Mecmû'atü'l-irfân*'in da içinde bulunduğu *Mecmu'a*'da yer almaktadır. Diğer de Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde *Tecvidü'l-Kur'an* ismiyle kayıtlıdır. Ayrıca mezkûr eserlerden birkaçının Siirt ve Tillo'da bazı şahısların özel kütüphanelerinde bulunduğu tespit edilmiş ve eserlerin asıllarına ve fotokopilerine çeşitli nedenlerle ulaşılammıştır. Çalışmada Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın hayatı ve eserleri hakkında kısaca bilgi aktarıldıktan sonra *Tecvidü'l-Kur'an bi Lisâni'l-'Arabi* adlı Arapça mensûr risalenin Türkiye kütüphanelerinde tespit edilen el yazma nüshalarının özellikleri incelenip edisyon kritiği yapılacak ve risalede ele alınan konular tahlil edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tecvid, Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Tecvidü'l-Kur'an bi Lisâni'l-'Arabi*, Tahkik, Tahlil.

ABSTRACT

In this study, the treatise of İbrahim Hakkı Erzurumi (d. 1194/1780) named *Tajweedu'l-Qur'an bi Lisani'l-Arabi* was discussed. He lived between the years of 1703-1780 in the 18th century and produced many works in three languages, Turkish, Arabic and Persian. He was one of the most versatile and great Islamic scholars who have been raised in Tillo. The treatise is about the knowledge of tajweed. Tajweed knowledge teaches how to read the Qur'an beautifully by attaching importance to the origins and the attributes of scientific letters. There are eight identified manuscript copies of the treatise in Turkey's libraries. Three of the copies are included in Macmuatu'l-Maani written in Erzurum, other three in Urvetu'l-Islam and one in Macmuu which includes Macmuatu'l-Irfan. The other is registered under the name of *Tajweedu'l-Qur'an* in The Library of Atatürk University Faculty of Letters Literature. In addition, it was determined that the aforementioned works were in the private libraries of some individuals in Siirt and Tillo, and the original and photocopied versions of the works could not be reached for various reasons. In the beginning, brief information will be given about the life and works of İbrahim Hakkı Erzurumi. After, the characteristics of manuscript copies detected in Turkey's libraries of the treatise of named *Tajweedu'l-Qur'an bi Lisani'l-Arabi* written in Arabic and prose will be examined, and later the critical edition of the issues discussed in the treatise will be analyzed.

Keywords: Tajweed, Erzurumi İbrahim Hakkı, *Tajweedu'l-Qur'an bi Lisani'l-Arabi*, Enquiry, Analysis.

THE CRITICAL EDITION AND ANALYSIS OF "TAJWEEDU'L-QUR'AN BI LISANI'L-ARABI" BY İBRAHİM HAKKI FROM ERZURUM

SUMMARY

Ibrahim Hakkı Erzurumi, who lived between 1703 and 1780 and wrote many books in his 77-year life, was a scientist, poet, Sufi, wise man and versatile scholar. Ibrahim Hakkı was an Ottoman author who was popular in different geographies even today. He divided his works into origin and furu. Marifetname, Divan-i İlahiname and Mecmuatu'l-irfaniyye are some of the original works of Ibrahim Hakkı. Urvetu'l-Islam, Tuhfetu'l-kiram ve Nuhbetu'l-kelam are furu works of him. It has been seen that there are studies on the works of Ibrahim Hakkı. However, some of his works are still waiting to be examined and verified in the libraries, such as his treatise "Tajweedu'l-Qur'an bi Lisani'l-Arabi" which is the subject of the current article. As his work was examined, we came across another aspect that has not been identified. Based on the work named Mecmuatu'l-maani, it can be said that İbrahim Hakkı has many features such as lexicographer, historian, and having written with seci in prose. Macmaatu'l-Maani includes letters of Ibrahim Hakkı and the treatises related to many subjects such as astronomy, mysticism and poetry in Arabic, Persian and Turkish. Again, the treatise named "Tajweedu'l-Qur'an bi Lisani'l-Arabi, which is in the aforementioned Macmua and has not been found to be studied, is extremely important in terms of revealing another aspect of the study such as qari and teaching the Qur'an. In the current study, the mentioned treatise of Ibrahim Hakkı Erzurumi was discussed. The treatise is about the knowledge of tajweed. Tajweed teaches how to read the Qur'an beautifully by attaching importance to the origins and the attributes of scientific letters. There are eight identified manuscript copies of the treatise in Turkey's libraries. Three of the copies are included in Macmuatu'l-Maani written in Erzurum, other three in Urvetu'l-Islam and one in Macmua which includes Mecmuatu'l-Irfan. The other is registered under the name of Tajweedu'l-Qur'an in The Library of Atatürk University Faculty of Letters Literature. Although this work was reached, it was not examined because it was worn off and was not transferred to electronic media. In addition, it was determined that the

aforementioned a few of the works were in the private libraries of some individuals in Siirt and Tillo, and the original and photocopied versions of the works could not be reached for various reasons. In the beginning, brief information was given about the life and works of İbrahim Hakkı Erzurumi. The treatise made us think that it was written with the aim of teaching some tajweed rules in order to read the Holy Qur'an faultlessly, and the use of a concise and understandable language in the treatise made us think that the reader seeks maximum benefit. In addition, it has a feature like "Easy Tajweed Handbook" that can be easily used by the people to teach those who do not know how to recite the Qur'an. In the treatise, it was seen that the origin of the letters, attributes of the letters, tanveen and sakin nun like these, the topics listed above were discussed respectively. Yet, the subjects such as sakta, ha-i sakt, Qur'an recitation forms (like tahkik-tartil, tadvir), hadr, lip drill and representative reading were not included. In the treatise, the subjects were dealt with systematically, no details were given, and the matters not directly related to the subject were not included. The examination of the subjects in the concise works written in the tajweed is mostly about the method of the treatise. It was seen that there were similar information, expressions and examples in Tajweed scientific sources. This is because the subjects covered were essentially the same. In the treatise, it was determined that some expressions in Ibn al-Jazari's (d. 833/1429) Muqaddimah were used. In particular, the information given in the sections of maharici huruf and sifat huruf and the expressions used are almost exactly overlapping. In addition, vakif symbols given in the relevant section are the same as the vakif symbols of Mohammad Ibn Tayfur es-Sacawandi. He is known for his works on qiraah and vakif symbols, and wrote a book whose name is Ilelu'l-vukuf. Thus, it was seen that the previous studies on the science of recitation and tajweed were included in the treatise.

The treatise was based on the narrative of Hafis (d. 180/796) of the recitation of the Imam-i Asim (d. 127/745) and did not include the distinctive recitation characteristics of other qiraat imams and narrators. Today, in the Islamic world and Turkey, the Qur'an is recited and taught mostly by the related rumor. The present study about the treatise has a special importance in this aspect, and it is up-to-date. It is thought that the current study will contribute to those who will do research in the related field.

GİRİŞ

Erzurumlu İbrahim Hakkı, 1703–1780 tarihleri arasında yaşamış bilim adamı, şâir, sûfî, ârif ve 77 yıllık ömrüne birçok eser sığdırmış çok yönlü bir âlimdir. O, günümüzde bile farklı coğrafyalarda rağbet gören bir Osmanlı müellifidir. Eserlerini asıl ve furû olarak ikiye ayırır. Kelâmî ve tasavvufî bilgilerle manevî ilimler kitabı olduğu kadar coğrafya, mineroloji, anatomi ve biyoloji bilgileriyle de pozitif ilimler kitabı olduğu söylenen *Mârifetnâme* (H. 1170/M. 1757) İbrahim Hakkı'nın asıl eserlerinden biridir.¹ *Mârifetnâme'den istifade ile 1191'de (1777) hazırlanan, Kur'ân'ın büyüklüğü, Arapça ve Türkçe tecvid kuralları, Kur'ân ve sünnete uyma, esmâ-i hüsnâ, Hz. Peygamber'in hilyesi ve isimleri, itikad, Şâfiî ve Hanefî mezheplerine göre İslâm'ın ve namazın şartları gibi konuların işlendiği on beş bölümden oluşan ve hâtime ile biten 'Urvetü'l-İslâm ise onun furû eserlerindedir.*²

İbrahim Hakkı'nın eserleri üzerinde çalışmalar yapıldığı görülmektedir.³ Ancak makalemize konu

¹ Hayrani Altıntaş, “Büyük Türk Düşünürü Erzurumlu İbrahim Hakkı Görüşleri ve Eserleri”, *Diyanet Dergisi* 18/3 (Mayıs-Haziran 1979), 152; amlf, *Marifetname'de Tasavvuf*, (İstanbul: İbrahim Hakkı Külliyesi Yaptırma ve Yaşatma Derneği Külliyesi Yay., 1981). Erzurum Hasankaleli İbrahim Hakkı Hz., *Marifetname*, sad. Turgut Ulusoy, (İstanbul: Ahmet Said Matbaası, 1974). Ayrıca bk. Lütfi Göker, “Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetname”, *Diyanet Dergisi* 17/2 (Mart-Nisan 1978), 95-109.

² Bk. Mustafa Çağrı, “İbrâhim Hakkı Erzurûmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/310. Ayrıca *Urvetü'l-İslâm* ile ilgili bir çalışma için bk. Mehmet Mahfuz Söylemez, “İbrahim Hakkı Erzurûmî'nin Urvetü'l-İslâm Adlı Eseri Hakkında Bir Değerlendirme”, *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Cengiz Gündoğdu, (Erzurum: 2012), 515-521.

³ Erzurumlu İbrahim Hakkı ile ilgili Türkiye ve yurt dışında yapılan çalışmalara yer veren bir araştırma için bk. Selami Şimşek, “303. Doğum Yıldönümünde İbra-

olan *Tecvîdü'l-Kur'ân bi Lisâni'l-'Arabî* isimli risalesi üzerine çalışma yapılmadığı tespit edilmiştir.

Onun her bir eseri çalışıldıkça keşfedilmemiş bir yönünün daha olduğu karşımıza çıkmaktadır. Sadece *Mecmû'atü'l-me'ânî*⁴ isimli eser üzerinden hareketle İbrahim Hakkı'nın sözlük bilimci, müverrih (tarih düşüren), müseccî'(nesirde seci' ile yazan) gibi birçok özelliklerinin olduğu söylenebilir. *Mecmû'atü'l-me'ânî*, İbrahim Hakkı'nın mektupları ve irili ufaklı Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere astronomi, tasavvuf, şiir gibi birçok konu ile alakalı risaleleri içermektedir.⁵ Yine bahsi geçen mecmuada bulunan *Tecvîdü'l-Kur'ân bi Lisâni'l-'Arabî* adlı risale ise onun kârilik⁶ ve Kur'ân öğreticiliği gibi başka bir yönünün ortaya çıkarılması bakımından son derece önemlidir. Bu çalışmada ilk önce Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın hayatı ve eserleri hakkında kısaca bilgi verilecektir. Daha sonra *Tecvîdü'l-Kur'ân bi Lisâni'l-'Arabî* adlı Arapça mensûr risalenin Türkiye kütüphanelerinde tespit edilen el yazma nüshalarının özellikleri incelenip edisyon kritiği yapılacak ve risalede ele alınan konular tahlil edilecektir.

1. Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Tecvîdü'l-Kur'ân bi Lisâni'l-'Arabî

1.1. Erzurumlu İbrahim Hakkı

1.1.1. Hayatı

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın hayatı ile ilgili bilgiler aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

18. yüzyılın büyük ilim adamı, astronomi ve fen âlimi, şair ve mutasavvıfı İbrahim Hakkı Erzurûmî, 18 Mayıs 1703'te (2 Muharrem 1115), Erzurum'un Hasankale (Pasinler) ilçesinde doğmuştur. O, *Mârifetnâme*'de geçen bir beytinde, kendi doğumuna şu şekilde bir tarih düşürmüştür:

“Hicretin tarihi bin yüz on beş oldu ol bahâr

Kal'a-i ahsen'de İbrahim Hakkı doğdu zâr”

Dedesı misafirperver ve yardımseverliğiyle bilinen Molla Bekir'dir. Babası Osman Hüsnü Efendi'dir. Annesi Kındığı köyünden Seyyid Şeyh oğlu Dede Mahmud'un kızı Hanife Hatun'dur ve İbrahim Hakkı henüz altı

him Hakkı (1115/1703-1194/1780) Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme”, *Kutadgu Bilig Felsefe ve Bilim Araştırmaları Dergisi* 11 (Mart-2007), 277-301.

⁴ İlgili eser için bk. Amil Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1988), 33-36.

⁵ Eser hakkında bilgiye ilerleyen sayfalarda yer verilecektir.

⁶ Kâri, belli bir seviyede Kur'ân kıraat eden kimseye denmektedir. İlgili kavram vb. kavramlar için bk. Fatih Çollak, “Reîsü'l-Kurrâlık Müessesesi ve Esâmî-i Kurrâ Defteri”, *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları IV (Kıraat İlmî ve Problemleri)*, ed. Bedrettin Çetiner (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002, 182-183.

yaşında iken vefat etmiştir (1120/1709).

Hakîrullah diye anılan Osman Hüsni Efendi, 1122/1710 yılında hacca giderken Tillo'ya uğramıştır. O yörenin tanınmış ulema ve şeyhlerinden İsmail Fakîrullah'a intisap etmiş daha sonra buraya yerleşmiştir. Dokuz yaşındayken babasının yanına gelen İbrahim Hakkı, burada babasından naklî ilimleri, babasının arkadaşı Molla Mehmed el-Suhranî'den başta matematik ve astronomi olmak üzere aklî ilimleri tahsil etmiştir.

Tillo'da on yıl yaşadıktan sonra, 1132/1720 Receb/Mayıs ayında babasını kaybedince Erzurum'a dönerek Müftü Hâzık Efendi'den sekiz yıl boyunca Arapça ve Farsça dersleri almıştır. İbrahim Hakkı 1141/1728-29'da babasının şeyhini ziyaret etmek üzere tekrar Tillo'ya gitmiş ve 1147/1734'te şeyhinin ölümüne kadar ona hizmet etmiştir. Daha sonra Erzurum'a dönmüş ve imamlığa başlamıştır. Oğlu İsmail Fehim'in tahsilini tamamlamasından sonra imamlık vazifesini ona bırakıp bir yandan eser telifi, diğer yandan da talebe okutmakla meşgul olmuştur.

1150/1738, 1177/1764, 1181/1768'de üç defa hacca, 1160/1747 ve 1168/1755'te iki defa İstanbul'a gitmiştir. İstanbul'da iken saray kütüphanesinde çalıştığı bilinmektedir. İlk hac ziyaretinden dönüşte Kahire'ye uğramış ve buradaki âlimlerle bilgi alışverişinde bulunmuştur. 1177/1763'te tekrar Tillo'ya giden İbrahim Hakkı, şeyhin oğulları tarafından babalarının halifesi olarak karşılanmıştır. Şeyh İsmail Fakîrullah'ın torunu, Şeyh Abdulkadir es-Sânî'nin kızı, şeyh Mustafa el-Fânî'nin kız kardeşi olan Fatıma Azize ile evlenmiştir. 19 Cemaziyelahir 1194/22 Haziran 1780 tarihinde Tillo'da vefat etmiş ve Şeyhi İsmail Fakîrullah'ın yanına defnedilmiştir.

Osmanlıca çoğunlukla olmakla beraber, eserlerinde Arapça ve Farsça'yı da akıcı bir şekilde kullanan İbrahim Hakkı, astronomi, matematik, eğitim, itikad, tasavvuf, tecvid, dilbilgisi, şiir, sözlük ve felsefe gibi pek çok konuda eser yazmıştır. Bazı mensur eserlerini seci' ile yazan, bir kısım eserlerini de manzum kaleme alan İbrahim Hakkı genellikle "Hakkî", "Fakîrî", bazen de "Fakîrî Hakkî" mahlasını kullanmıştır.⁷

1.1.2. Eserleri

Velûd bir yazar olan Erzurumlu İbrahim Hakkı, muhtelif konularda

⁷ Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Bağdadlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin*, tsh. Muallim Kılıslı Rifat Bilge-İbnü'l-Eman Mahmut Kemal İnal (İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 1950-1955), 1/39; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, sad. A. F. Yavuz-İ. Özen (İstanbul: Meral Yay.,1334-1343), 1/90; Cemaleddin Server Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi* (İstanbul: Harf Yay.), 2001; Mesih İbrahimhakkıoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı* (İstanbul: Gül Matbaası 1973); İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası*, (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1977); Şakir Diclehan, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, (İstanbul: 1980); Çağrı, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", 21/305-311.

manzum ve mensur olmak üzere birçok eser yazmıştır. İlmî, dinî ve tasavvufî görüşlerini, yazdığı kaside, gazel, musannef, rubaî ve kıtalarda manzum olarak dile getiren İbrahim Hakkı'nın, zaman zaman başka şairlerin şiirlerini de iktibas etmiştir. İbrahim Hakkı, *Sefînet el-nûh*'un (*Sefînet el-nûh min vâridât el-futûh*) ellinci sahifesine yazdığı münacatın sonu ile *İnsaniyye*'nin (*Mecmû'at el-insâniyye fî ma'rifet el-vahdâniyye*) sonunda eserlerini bizzat kendisi şöyle sıralar:

“Fakîrî der ki, telifâtımız on beş kitap olmuş. Usûlü beş, furûu adlarıyla on hisâb olmuş. *İlahînâme* nazımıdır ü nesrim *Ma'rifetnâme* ve *İrfâniyye* vü *İnsâniyye*, *Mecmû'a* yazıp hame. Bu beşten on kitap aldım ki cümle lubb-i meânidir. Beşi ilm-i şeriattir, beşi ilm-i ledünnîdir.”

Buna göre, İbrahim Hakkı'nın zikrettiği eserleri şunlardır:

(Asıl Eserleri)

1. *Divân-ı İlahînâme* (H. 1168 / M. 1755)
2. *Mârifetnâme* (H. 1170 / M. 1757)
3. *Mecmû'atü'l-'irfâniyye* (H. 1174 / M. 1761)
4. *Mecmû'atü'l-insâniyye* (H. 1176 / M. 1763)
5. *Mecmû'atü'l-me'ânî* (H. 1178 / M. 1765)

(Furû Eserleri)

1. *Tuhfetü'l-kirâm* (H. 1180 / M.1767)
2. *Nuḥbetü'l-kelâm* (H.1782 / M. 1768)
3. *Meşârikü'l-Yûh* (H. 1185 / M. 1771)
4. *Sefîne-i Nûh* (H. 1187 / M. 1773)
5. *Kenzü'l-fütûh* (H. 1188 / M. 1774)
6. *Defînetü'r-rûh* (H. 1189 / M. 1775)
7. *Ruhu's-şurûh* (H. 1190 / M. 1776)
8. *Ülfetü'l-en'âm* (H. 1190 / M. 1776)
9. *'Urvetü'l-İslâm* (H. 1191 / M.1777)
10. *Hey'etü'l-İslâm* (H. 1191 / M. 1777)⁸

1.2. Tecvîdü'l- Kûr'ân bi Lisâni'l-'Arabî

İlgili risalenin başında isim olarak bazı nüshalarda “تجوید القرآن بلسان العربي” *Tecvîdü'l- Kûr'ân bi Lisâni'l-'Arabî* yazdığı gibi bazı nüshalarda “تجوید القرآن العظيم” *Tecvîdü'l-Kûr'âni'l-'Azîm* yazmaktadır. Makalede, ilk verilen isim kullanılmıştır. Tecvid, Kur'ân-ı Kerîm'i harflerin mahreç ve sıfatlarına riayet edip vakıf, vasil, sekte vb. tilâvet kurallarına uyarak güzel ve hatasız okumayı öğreten ilimdir.⁹ İlgili risalenin yazılması da

⁸ Eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Zafer Onur, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Nebzetun min lugati elsineti's-selâse Adlı Eseri (Tenkitli Metin ve İnceleme)*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 18-28.

⁹ Abdurrahman Çetin, *Kur'ân Okuma Esasları* (Bursa: Emin Yay., 2005), 78. Ayrıca tecvidin sözlük tarifleri için bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru's-Sadr,

Kur'ân'ı Kerîm'in hatasız okunması için birtakım tecvid kurallarının genel hatlarıyla anlatılması amacı taşıdığını düşündürmektedir. Çünkü risalenin yazılış sebebini söylemek için risalede özel bir başlığın ya da ayrı bir bölümün olmadığı görülmektedir. Ancak bununla birlikte konuya işaret eden bazı cümleler mevcuttur. 'Urvetü'l-İslâm yazmalarının birinde şöyle geçmektedir: "İbrahim Hakkı der ki; bu 'Urvetü'l-İslâm kitabımı oğlum Şakir Muhammed Efendi için bin yüz doksan bir (M.1777) tarihinde telif etmişim. Elân görüşmek müyesser olduk da bunu kendisine hediye vermişimdir. Hak Teâla ona mübarek eylesin. Amin sümme amin bi hürmet-i seyyidi'l mürselîn."¹⁰

Risalenin elimizdeki nüshalarının başındaki فيقول الفقير الحقيقي ابراهيم الفقير الحقی ifadesiyle Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya ait olduğu görülmektedir. Onun, *Tecvîdü'l-Ḳur'ân bi Lisâni'l-'Arabî* adlı risalesini 1183/1770 tarihinde kaleme aldığı risalenin son kısmındaki 1173 بالحساب غققج¹¹ في تاريخ غققج yazımıyla belirtilmektedir.

Erzurumlu İbrahim Hakkı *Tecvîdü'l-Ḳur'ân bi Lisâni'l-'Arabî*'de konuları bölümlere (bâblara) ayırmış, başlıklandırılan bölümlere numara vermiş ve konulara "ma'lum ola ki/bil ki" ifadesiyle başlamıştır. Müellif, tecvide ilgili temel konuları anlatırken fazla detaya girmeden özlü ve anlaşılır bir dil kullanmıştır. Böyle bir üslubu benimsemesi okuyucu için azami fayda temini gözettiğini düşündürmektedir. Bunun yanında tecvid konularındaki ihtilaflardan bahsetmeden birkaç cümleyle konuları açıklamıştır. Çoğu zaman anlattığı tecvid kuralı ile birlikte örnekler de vermiştir.

1.2.1. Yazma Nüshaları

Tecvîdü'l-Ḳur'ân bi Lisâni'l-'Arabî'nin Türkiye kütüphanelerinde tespit edilen sekiz adet el yazma nüshası bulunmaktadır. Nüshalardan

ts), 3/135; Muhammed Murtaza Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (Beyrut: Dâru'l-Fikir, ts), 3/327. Tecvid ilminin ıstılah tanımları için bk. İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd fî ilmi'l-tecvîd*, thk. Ganim Gaddûri Hamed (Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1986), 59; Zekerriyâ el-Ensârî, "*ed-Dekâiku'l-muhkeme fî şerhi'l-mukaddime*", (Mısır: 1335), 8; Birgivi, *Dürr-i Yetim*, (*Resâil fî İlmi'l-Tecvîd* İçinde), (İstanbul: Asitane, ts), 2; Saçaklızade Mehmet Efendi el-Mer'aşî, *Cühdül'-Mukill*, thk. Sâlim Gaddurî Hamed (Amman: Dâru İmare, 2008), 109.

¹⁰ Bk. Urvetü'l-İslâm, Atatürk Üni. Merkez Küt. Seyfettin Özege, Demirbaş no:13886. Vrk:107-108.

¹¹ Ebced hesabıyla جققج harflerinin ["غ: 1000" + "ق: 100" + "ف: 80" + "ج: 3"] toplamıyla 1183 etmektedir. Bk. Ebced harflerinin sayı değerleri için bk. İsmail Yakıt, *Türk-İslam Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme* (İstanbul: Ötüken Neş., 1992); Muharrem Mercanlıgöl, *Ebced Hesabı*, (Ankara: Doğu Matbaası), 1960; Mustafa İsmet Uzun, "Ebced", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/68-70.

üçü Erzurum'da yazılan *Mecmû'atü'l-me'ânî*'de (H. 1178/ M. 1765), üçü '*Urvetü'l-İslâm*'da biri de *Mecmu'a*'da yer almaktadır. Ayrıca mezkûr eserlerinden birkaçının Siirt ve Tillo'da bazı şahısların özel kütüphanelerinde bulunduğu tespit edilmiş ve talep edilen eserlerin aslına ve fotokopisine çeşitli nedenlerle ulaşılammıştır.

Mecmû'atü'l-me'ânî'nin üç adet nüshası şunlardır:¹² İstanbul Arkeoloji Müzesi Ktp., [Diyarbakirli Said Paşa] Nr: 576; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp., Nr: T 145; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp., Nr: T 11734.

'*Urvetü'l-İslâm*'ın üç adet nüshası şunlardır:¹³ Süleymaniye Kütüphanesi, [Hacı Mahmud], Nr: 1462; Atatürk Üniversitesi, Merkez Ktp., [Seyfettin Özege] Nr: 0138686; Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Ktp., Nr: E0014814.

Mecmu'a nüshası ise İBB Atatürk kitaplığı, [Osman Ergin] Nr: 0541 de yer almaktadır.¹⁴

Bir de Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesinde (Edebiyat Kütüphanesi Nr: E12907) *Tecvidü'l-Kur'ân* ismiyle kayıtlanan esere ulaşılmış olmasına rağmen eserin yıpranmış olmasından ve elektronik ortama aktarılmadığından incelemeye alınmadığı bilgisi verilmelidir.

Elektronik ortamda elimizde bulunan nüshalardan hareketle ilgili eserlerden ve içinde bulunan risalelerden kısaca bilgi aktarılacaktır.

1.2.1.1.Mecmû'atü'l-me'ânî

1178/1765'te kaleme alınan bu eser, Erzurum'da yazılmış olan eserlerin sonucusudur. Arapça, Farsça ve Türkçe karışık bir eserdir. Her üç nüshanın fihristine göre muhtelif konularda toplam (86) seksen altı tane başlık bulunmaktadır. İbrahim Hakkı'nın mektupları, doğum, ölüm ve yolculuk gibi tarih düşürülen şiirlerini saymazsak irili ufaklı altmış üzerinde risale bulunmaktadır.

Mecmû'atü'l-me'ânî içerisinde bulunan bazı risaleler şunlardır:

Tertîbü'l-'ulûm, Cilâ'u'l- kûlûb, Tezkiretü'l-ahbâb fi menâkib-i kutbi'l-aktâb, Tarîk-i Nakşibendiyye, Hısnu'l-Ârifin, Ülfetu'l-kulûb, el-A'malü'l-felekiyye, Vuslatnâme, Sükürnâme, Uzletnâme, Vahdetnâme, Fakirnâme, Hayrannâme, Sabırname, Duhûlnâme, Selâmnâme, Raznâme, Gönülnâme, İkbálnâme, Vasiyetnâme, İbretnâme, Avamilü'n-nahviyye, Tecvidü'l-Kur'âni'l-'Azîm, Kavâid-i Fârisiyye, Kut-i cân, Nûş-i cân, İnsanü'l-kâmil,

¹² Örnek olması açısından ilgili nüshalardan birinin ilk ve son sayfası EK 2' de yer almaktadır.

¹³ İlgili nüshalardan S nüshası temel nüsha kabul edilmiş ve ilk ve son sayfası EK 1'de yer almıştır.

¹⁴ İlgili nüshanın ilk ve son sayfası EK 3'te yer almıştır.

*Kenzü'l-futuh, Nebzetün min luğati elsineti's Selase*¹⁵...

İlgili eserin üç adet nüshası ve özellikleri başlıklar halinde şöyle tanıtılabilir:

1.2.1.1.1. İstanbul Arkeoloji Müzesi Ktp., [Said Paşa] Nr: 576 (A Nüshası)

Arkeoloji Müzesi kütüphanesindeki Diyarbakirli Said Paşa Vakfı kitaplığında 576 numarayla kayıtlı '*Mecmû'â-i Resâil* adlı el yazma içinde bulunmaktadır. Daha çok *Mecmû'atü'l-Me'âni* ismiyle ünlenen Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın bu eseri -onlarca risaleden müteşekkil olduğuna yukarıda değinilmişti- *Hısnü'l-'Arifin* ile *Nebzetü'n min luğât-i elsineti's-selâse* adlı risalelerin arasında bulunmaktadır. İlgili risalenin adı da *Tecvîdü'l- Kur'âni'l-Azîm* olarak geçmektedir. Risale 123b ile 126a varakları arasında olup toplamda 4 varaktır.

203x153 ebadında, miklebli, kırmızı meşin, sırtı yıkık, ön kapak baskı zencirek ve cetvelli; cetvel, köşe ve kenarlarda ve şemsede olmak üzere 9 adet yapıştırma çiçek motifi yer almaktadır. Arka kapak, Sertap ve miklep ön kapakla aynı şekilde süslüdür. Nesih yazı ile on sekiz satır olarak yazılmıştır. Yalnız yazısı taliki andıran bir nesihdir ve diğer nüshalara göre okunması güçtür. Kabı farklı olup yazı ve kâğıtlardan müteşekkil kimi hasarlı yapıtlar kabaca restore edilmiştir.

Erzurumlu İbrahim Hakkı, ilgili risalenin telif tarihini sonundaki عققج kelimesi üzerinden ebcet hesabıyla 1183/1770 olarak vermiştir. *Mecmû'a*'nın son sayfasında Hamid'in istinsah ettiği yazılmaktadır ve müstensih yazmanın son kısmında kendisinin hem İsmail Fakîrullah hem de İbrahim Hakkı'nın torunu olduğunu, *Mecmû'a*'yı da Tillo Ulu Camii haziresinde, İsmail Fakîrullah'ın ibadet ve uzlet yeri olan 'Hücr-i İsmail' diye bilinen yerde tamamladığını ifade etmektedir. *Tezkiretü'l-Ahbab* risalesinin sonunda ise *Mecmû'a*'nın istinsah tarihini 1283/1866 olarak vermektedir.

1.2.1.1.2. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp., Nr: T 145 (N Nüshası)

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın ilgili eseri İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe yazmalar bölümünde T145 numarayla ismiyle kayıtlıdır. İlgili risale ise *Mecmû'atü'l-me'âni* adlı el yazma içinde Kitâbü *Tecvîdü'l-Kur'âni'l-Azîm* adıyla bulunmaktadır. Vişneçürüğü, meşin ciltli mukavva cilt içinde, 226x127 cm ebadındadır. Zencirekli, şemseli,

¹⁵ İlgili eser için bk. Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 33; Onur, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Nebzetun min luğati elsineti's-selâse Adlı Eseri (Tenkitli Metin ve İnceleme)*, 23-24.

miklebli, 3 salbek nesih yazı ile on beş satır olarak ve metinler siyah, başlıklar kırmızı mürekkeble yazılmıştır. Serlevha tezhipli, sayfa kenarları kırmızı mavi cetvellidir. Tecvid risalesinin kaydı diğer nüshalarda olduğu gibi ebcele hesabıyla 1183/1770 olarak verilmiştir. *Mecmû'a*'nın sonunda müstensih ve istinsah tarihi; Mustafa Sıdkı 1284/1867 olarak verilmiştir. *Mecmû'a*'nın her hangi bir yerinde mühür veya vakıf kaydı da bulunmamaktadır.

1.2.1.1.3. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp., Nr: T 11734 (T nüshası)

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'ndeki Türkçe Yazmalar kitaplığında 1734 numarayla kayıtlıdır. *Mecmû'atü'l-me'âni* içindeki tecvidle ilgili risale *Tecvîdü'l-Kur'âni'l-Azîm* adında ve *Nebzetü'n min lugât-i elsineti's-selâse* ile *Ķavâid-i Fârisiyye* risaleleri arasında yer almaktadır. 84a ile 86a varaklarını kapsayan nüsha toplamda 3 varaktır.

Mukavva ciltli ve kırmızı mürekkep ile çerçeveslidir. Nesih yazı ile 21 satır ve metinler siyah, başlıklar kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Sayfa kenarlarına yer yer notlar düşülmüştür. Nüshanın son kısmında telif tarihi 1183/1770 olarak verilmiş ve bu nüsha Osman Fazlı tarafından 1271/1764 yılında istinsah edilmiştir.

1.2.1.2. 'Urvetü'l-İslâm

İbrahim Hakki 1191/1777 tarihinde oğlu Muhammed Şakir için hazırladığı bu eseri Arapça ve Türkçe olarak kaleme almıştır. Eser Kur'ân'ın büyüklüğü, hatim duası, Arapça ve Türkçe tecvit kuralları, Kur'ân ve sünnete uyma, Allah'ın ve Hz. Peygamber'in isimleri, itikad, Hanefî ve Şâfiî mezheplerine göre İslâm'ın ve namazın şartları gibi konuların işlendiği on beş bölümden oluşan ve hâtime ile biten eserin içerisinde yer alan risaleler şunlardır:

1. Bab: *el-İhtida bi'l- Ķur'ân*
2. Bab: *Du'âü'l-hatmi'l- Ķur'ân*
3. Bab: *Tecvîdü'l- Ķur'ân bi lisâni'l-Arabiyyi*
4. Bab: *Tecvîdü'l- Ķur'ân bi lisâni't-Türkiyyi*
5. Bab: *el-İktidâ bi'n-Nebiyyi*
6. Bab: *Esmâü'n-Nebî*
7. Bab: *Na'tuhu ve âdâtuhu*
8. Bab: *Tashîhi'l- 'itikât bil-Arabiyyi lil-emâliyy*
9. Bab: *Tashîhi'l- 'itikât bit-Türkiyyi*
10. Bab: *Şurûti'l-İslâm ve'l-ferâid li's-Şâfiî bi'l-Arabiyyi*
11. Bab: *Şurûti'l-İslâm ve'l-ferâid li'l-Hanefiyyi bi't-Türkiyyi*
12. Bab: *Şifâtü's-selâti li's-Şâfiî bi'l-Arabiyyi*

13. Bab: *Şıfatü's-selâti li'l-Hanefî bi't Türkiyyi*
14. Bab: *el-Ed'iyetü ve'l-ahlâki'l-hâmide ve'z-zemîme*
15. Bab: *Afâtü'l-A'zâi's-seba' ve'l-beden*

Hâtîme: *Esbâbi'l- hıfzi ve'n-nisyan-i ve'l-fakr-i ve'l-fenâ*

İlgili eserin üç adet nüshası ve özellikleri hakkındaki bilgiler şöyledir:

1.2.1.2.1. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud, Nr:1462 (M Nüshası)

Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud koleksiyonunda '*Urvetü'l-İslâm* ismiyle kayıtlıdır. Nesih yazı ile 15 satır olarak yazılmıştır. Başlıklar kırmızı olup bir sonraki sayfa için anahtar kelimeler verilmiştir. Toplamda 89 varaktan oluşmaktadır. Müstensihî bilinmemekle birlikte istinsah tarihi 1257/1842 olarak verilmiştir. Bu risale bir mukaddime on beş bab ve bir hatime üzerine tertib olunmuştur. Çalışılan *Tecvidü'l- Qur'an bi Lisâni'l-Arabî* adlı Arapça tecvid risalesi 10a-14b sayfaları arasında olup 5 varaktır ve telif tarihi ebced hesabıyla 1183'tür. Mezkûr nüshada diğer nüshalara göre fazlaca eksiklik göze çarpmaktadır.

1.2.1.2.2. Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Ktp., Nr: E0014814 (C Nüshası)

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde bulunan bu nüsha '*Urvetü'l-İslâm* yerine yanlışlıkla '*Uryetü'l-İslâm* olarak kayıtlanmıştır. İlgili tecvid risalesi ise *Tecvidü'l- Qur'an bi Lisâni'l-Arabî* adıyla geçmektedir. Meşin mukavva ciltli, sırtı yıkık, ön kapak baskı zencirek ve serlevha ve çiçek motiflidir. Sayfalar cetvelle çizilmiş olup nesih yazı ile 15 satır olarak ve başlıklar, yer yer alt başlıklar ve cümle sonlarındaki noktalar kırmızı mürekkebe ile yazılmıştır. Yer yer sayfalar nem almış, bazıları da yırtılmıştır. Zahriye kısmında anlaşılması güç Osmanlıca yazılar içermektedir. Diğer '*Urvetü'l-İslâm* nüshalarından farklı olarak Havas ilmîne dair 10 varak müstensih tarafından eklenmiştir. İçindeki tılsımlar yer yer Farsça olarak yazılmıştır. Derviş Halil tarafından Tillo'da istinsah edilmiştir. İstinsah tarihini Farsça olarak 1208 şevval ayı pazartesi günü olarak belirtilmiştir. Yani müellifin vefatından 14 sene sonra istinsah edilmiştir.

1.2.1.2.3. Atatürk Üniversitesi, Merkez Ktp. Seyfettin Özege Nr: 013886 (S Nüshası)

Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege koleksiyonunda '*Urvetü'l-İslâm* ismiyle kayıtlıdır. Nesih yazı ile 15 satır olarak yazılmıştır. Başlıklar kırmızı olup bir sonraki sayfa için anahtar kelimeler verilmiştir. Toplamda 109 varaktan oluşmaktadır. *Tecvidü'l- Qur'an bi Lisâni'l-Arabî* adlı tecvid risalesi ise 6 varaktan müteşekkildir. Bu nüsha '*Urvetü'l-*

İslâm'ın telif tarihinden bir sene sonra İbrahim Hakkı hayatta iken yazılmış ve İbrahim Hakkı'nın öğrencilerinden Lütfullah Halil tarafından 25 Cemâziye'l-Âhir 1192/21 Temmuz 1778 tarihinde istinsah edilmiştir. Nüshalar arasında en eski olanıdır. Bu yüzden bu nüsha tahkikte esas alınmıştır. Ayrıca sadece bu nüshada kitabın telif tarihi ve telif sebebi yazıldığı görülmektedir:

“İbrahim Hakkı der ki; bu ‘Urvetü’l-İslâm kitabımı oğlum Şakir Muhammed Efendi için bin yüz doksan bir (M:1777) tarihinde telif etmişim. Elân görüşmek müyesser olduk da bunu kendisine hediye vermişimdir. Hak Teâla ona mübarek eylesin. Amin sümme âmin bi hürmet-i seyidi'l mürselîn.”

Sonraki iki varakta ise İbrahim Hakkı hayat hikayesini kısa bir anekdot olarak anlatmıştır.¹⁶

1.2.1.3. Mecmu‘a

Bahse konu olan *Mecmua* birçok risaleyi ihtiva etmektedir.

Eser içindeki risaleler şunlardır:

*Mecmû‘atü’l-‘irfân*¹⁷, *Hey’etü’l-İslâm İşrâkî*, *Cilâ‘u’l-kulûb*, *Hutbe*, *Cedvel istihracî’l-a‘malî’l-felekiyye*, *Hısnü’l-Ârifîn*, *Tecvîdü’l-Kur‘âni’l-Azîm*, *Tezkiretü’l-ahbâb*, *Munâcât*, *Şürûtu Akîdeti’l-ıman*, *el-Edi‘ye*, *Mir‘atü’l-Kevneyn*.

1.2.1.3.1. İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Nr: 0541_07 (B Nüshası)

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kütüphanesi Osman Ergin Koleksiyonunda 541 numaralı demirbaş ile kayıtlıdır. Nesih yazı ile 16 satır olarak yazılmıştır. Kırmızı mürekkep ile iki defa çerçevelemiştir. Başlıklar kırmızı olup bir sonraki sayfa için anahtar kelimeler verilmiştir. Toplamda 176 varaktan oluşmaktadır. Üç varaktan oluşan risale 0541_07 numarayla kayıtlanmıştır. İlgili yerde risalenin adı *Tecvîdü’l- Kur‘âni’l-Azîm geçmekte olup* 116b-119a varakları arasında yer almaktadır. Bu eser, baba tarafından İsmail Fakîrullah'ın, anne tarafından İbrahim Hakkı'nın torunu olan Molla Ahmed Tillovî eliyle istinsah edilmiştir. Molla Ahmed Tillovî istinsah tarihini ebcet hesabı ile 1315/1898 olarak vermiştir. Ancak diğer nüshalarda olduğu gibi Tecvid risalesinin telif tarihini vermemiştir. *Mecmû‘a*'nın son varakında Medine-i Münevvere'de Muhammed b. Salih

¹⁶ Urvetü'l-İslâm, Atatürk Üni. Merkez Küt. Seyfettin Özege, Demirbaş no:13886. Vrk:107-108.

¹⁷ İlgili eser *Mecmû‘atü’l-vahtânîyye ft ma‘rifeti’n-nefsi’r-rabbâniyye* olan kısaca İrfâniyye olarak bilinen Türkçe eserin Molla Ahmed Tillovî tarafından Arapça'ya çevrilmiş halidir.

ed-Dımaşkî el-Hanefî ed-Diyârbekirlî el-Amidî ile Muhammed Ahmed b. Alevî eş-Şankîti tarafından 1316/1899 tarihli takrizleri bulunmaktadır. Bu da bizleri, müstensihin istinsah ettiği nüshayı kendisi için yaptığı ve bir sene sonra Medine-i Münevvere'ye yanında götürdüğü sonucuna götürmektedir. 119. varakın hamışında Seyyid Abdulkadir el-Edhemî'nin takrizi ve mührü yer almaktadır.

1.2.1.4. Tecvîdü'l-Kur'ân

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesinde (Edebiyat Kütüphanesi Nr: E12907) *Tecvîdü'l-Kur'ân* ismiyle kayıtlanan esere ulaşılmış olmasına rağmen eserin yıpranmış olmasından ve elektronik ortama aktarılmadığından eser incelenmeye alınmamıştır.

1.2.2. Risalenin Tahkikinde İzlenen Yöntem

Eserin tahkiki Türkiye kütüphanelerinde tespit edilen sekiz nüshadan, ilgili sebepten yedisi üzerinden mukabelesiyle gerçekleştirilmiştir. Tahkikte, nüshalar arasında en eski nüsha olan S nüshası (Atatürk Üniversitesi, Merkez Ktp. Seyfettin Özege Nr: 013886) esas alınmıştır. Bu nüsha İbrahim Hakkı hayatta iken istinsah edilmiştir. Metinde tercih edilen ifadeye yer verilmiş, farklı olan ifade, yer aldığı nüshayla birlikte dipnotta gösterilmiştir. Asıl nüsha S nüshası olmakla birlikte ilgili nüshada yer almayan metinle ilişkili yer yer diğer nüshalardan ilaveler yapılmıştır. Eserin nüshaları arasındaki ibare farkları gösterilmiş fakat yazım farklarını göstermeye gerek görülmemiştir. Metinde örnek olarak getirilen Kur'ân âyetleri dipnotta gösterilmiştir. Metnin yazımında günümüz Arapçası için kullanılan imla esas alınmıştır. Yazılan kelimelerin çok bilinenlerine hareke konmayıp, sadece iltibas olabilecek kelimelerdekilere hareke konmuş, bunun yanında okunması zor olabilecek Arapça ibareler harekelenmiştir. Kelimelerdeki şeddeler ise gerekli görüldüğü yerlerde gösterilmiştir.

1.2.3. Risalenin Tahkiki

رسالة
في بيان تجويد القرآن بلسان العربي
تأليف:
إبراهيم حَقِّي الأَرْضُومِي
الباب الثالث¹⁸ في بيان تجويد القرآن بلسان العربي¹⁹

¹⁸، ب، ت، ن- الباب الثالث.

¹⁹، هذا تجويد القرآن العظيم ؛ ب، ن: هذا كتاب تجويد القرآن العظيم ؛ ت: هذه تجويد القرآن العظيم.

لِإِبْرَاهِيمَ²⁰ الْحَقِّيِّ الْفَقِيرِيِّ²¹ رَحِمَهُ اللهُ²² بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على سيد المرسلين²³ نبينا محمد وآله وصحبه اجمعين. أما بعد²⁴ فيقول الفقير²⁵ الحقيقي²⁶ إبراهيم الفقير²⁷ الحق²⁸ أعلم أيها القاري أن التجويد²⁹ واجب لكلام الباري فأين لك مخارج الحروف والصفات وأحكامها المحفوظة من الثقات. فرتبت هذا الكتاب علي عشرة ابواب متوكلا على رب العباد وهو الهادي³⁰ للرشاد.

الباب الأول في بيان مخارج الحروف

إعلم أن مخارجها سبعة عشر. الألف؛ مخرجها الهوائ الخارج من الجوف. والهمزة والهائ؛ من أقصى الحلق³¹. والعين والحاء من وسطه³² والعين والخاء من فوقه. والقاف من عقب اللسان³³. والكاف من فوقه³⁴. والجيم والسين والياء من وسطه. والضاد من جنبه ومن الأضراس أي³⁵ جنب³⁶ كان. واللام من رأس اللسان من فوق³⁷. والزاء من ظهره قريب اللام. والتون من رأسه من تحت. والطاء والتاء والذال من رأسه ومن غلينا الثنايا. والضاد والسين والزاء من رأسه ومن فوق الثنايا السفلى³⁸. والطاء والذال والتاء من رأسه ومن طرف الثنايا العليا³⁹. والفاء من بطن الشفة مع⁴⁰ أطراف⁴¹ تلك الثنايا. والباء والميم والواو من الشفتين والعنة من الخيشوم.

²⁰ ج، س، م - إبراهيم.

²¹ ا، ج، س، م - الفقير. وهي نسبة إلى شيخه إسماعيل فقير الله.

²² ا: قدس سره رضي الله عنه و لوالديه اجمعين؛ ب: رضي الله عنه وعن والديه؛ ت: قدس سره؛ م: عليه رحمة الله؛

ن: رضي الله وعن ولوالديه.

²³ - سيد المرسلين.

²⁴ م: و بعد.

²⁵ ا، ب: الفقير.

²⁶ م - الحقيقي.

²⁷ ا: الفقير. والفقير نسبة إلى شيخه إسماعيل فقير الله.

²⁸ م+ رحمة الله عليه.

²⁹ ا+ القرآن.

³⁰ م: هادي.

³¹ م: خلق.

³² م: من وسط الحلق.

³³ م- والقاف من عقب اللسان.

³⁴ م- والكاف من فوقه.

³⁵ م: من أي.

³⁶ ا، ت، ن: جانب.

³⁷ ب: فوقه.

³⁸ م: ومن طرف الثنايا العليا.

³⁹ م- والطاء والذال والتاء من رأسه ومن طرف الثنايا العليا.

⁴⁰ ن: من اطراف.

⁴¹ ب: طرف.

الباب الثاني في بيان صفات الحروف

إعلم أنّ شديدها⁴² لفظٌ "أَجِدُ قَطٍ بَكَتْ". ومهموسها⁴³ لفظٌ "فَحَيْتُهُ شَخْصٌ سَكَّتْ". وإستعلاؤها لفظٌ "حُصَّ ضَعُطٌ قِطٌ". و مَطَبَقُهَا الصَّادُ وَالضَّادُ وَالطَّاءُ وَالظَّاءُ، وَ فَحَيْمَتُهَا حُرُوفُ الاسْتِعْلَاءِ. وَالرَّاءُ إِذَا تُدْتُ مَعَ الْاَلِفِ وَالوَاوِ، وَرَقِيقَتُهَا مَعَهُمَا الْبَاقِيَةُ مِنْ حُرُوفِ الْهَجَاءِ. وَصَغِيرُهَا⁴⁴ السِّينُ وَالصَّادُ وَالرَّاءُ، وَلَيْبَتُهَا الْوَاوُ وَالْيَاءُ⁴⁵ إِذَا سَكَّنَا⁴⁶ وَانْفَتَحَ مَا قَبْلَهُمَا. وَ قَلَقَلَتُهَا لَفْظٌ "قُطِبُ جَدٍ" أَمَا حَكَمَ حُرُوفَ الْفَلْقَلَةِ فَتَحْرِيكُهَا فِي مَخَارِجِهَا إِذَا كَانَتْ سَاكِنَةً سِوَاءِ كَانِ السَّكُونِ لَازِمًا⁴⁷ أَوْ عَارِضًا. مِثْلُ؛ الْفَقْرِ⁴⁸، وَالْقَطْرِ، وَالْجَبْرِ، وَالْمَجْدِ، حَمَالَةَ الْحَطْبِ⁴⁹، مِنْ مَسَدٍ⁵⁰.

وَأَمَّا حَكَمَ اللَّامِ؛ فَانِ اللَّامِ فِي⁵¹ لَفْظَةِ اللَّهِ⁵² تَفْخُمُ إِذَا كَانَتْ قَبْلُهَا مَفْتُوحًا أَوْ مَضْمُومًا، وَ تَرْقُقُ إِنْ كَانَتْ مَكْسُورًا مِثْلُ "أَنَّ اللَّهَ"⁵³، نَصَرَ اللَّهُ⁵⁴، فِي دِينِ اللَّهِ⁵⁵

وَأَمَّا حَكَمَ الرَّاءِ فَتُفْخَمُ إِذَا كَانَتْ مَفْتُوحَةً أَوْ مَضْمُومَةً، وَتَرْقُقُ إِنْ كَانَتْ مَكْسُورَةً مِثْلُ؛ الرَّحِيمِ⁵⁶، رُحَمَاءِ⁵⁷، رِحْلَةِ الشَّتَاءِ⁵⁸. وَكَذَلِكَ تُفْخَمُ الرَّاءُ إِذَا كَانَتْ سَاكِنَةً وَمَا قَبْلُهَا أَوْ مَا قَبْلَ قَبْلُهَا⁵⁹ مَفْتُوحًا أَوْ مَضْمُومًا، وَ تَرْقُقُ إِنْ كَانَتْ سَاكِنَةً وَهِيَ مَكْسُورَانِ إِنْ لَمْ يَكُنْ بَعْدَهَا حَرْفٌ⁶⁰ الْاسْتِعْلَاءِ مَفْتُوحَةً أَوْ مَضْمُومَةً وَإِنْ كَانَتْ كَذَلِكَ فَلَا تَرْقُقُ بَلْ تَفْخَمُ تَبَعًا لِمَا بَعْدَهَا مِثْلُ؛ تَرْمِيهِمْ⁶¹، تَرزُقُونَ⁶²، فَرعونَ⁶³، سِتَّارَ، غَفُورَ⁶⁴، قَدِيرَ⁶⁵، مَرصَادَ⁶⁶، فَرِقَ⁶⁷.

42 م: تشديدها.

43 م: فلا غموسها.

44 م، ا: صغيرها.

45 -1 ولينها الواو والياء.

46 م: اسكتنا؛ ن: سكتنا.

47 م- لازما.

48 البقرة، ٨٦٢/٢.

49 تبت، ٤/١١١.

50 تبت، ٥/١١١.

51 ا، ب، م، ت، ج: من.

52 ن: وأما حكم اللام من لفظة الله.

53 آل عمران، ٥/٣.

54 البقرة، ٤٠٢/٢.

55 نصر، ٢/١١١.

56 الفاتحة، ١/١.

57 الفتح، ٩٢/٨٤.

58 قريش، ٢/٦٠١.

59 م: ما قبلها.

60 م: حروف.

61 م- ترميهم، وهو في سورة فيل، ٤/٥٠١.

62 م: وهم ترزقون.

63 البقرة، ٩٤/٢.

64 البقرة، ٣٧١/٢.

65 البقرة، ٠٢/٢.

66 نبأ (مرصادا)، ١٢/٨٧.

67 الشعراء، ٣٦/٦٢.

الباب الثالث في بيان حكم التّون الساكنة والتّونين⁶⁸

اعلم أنّ التّون الساكنة او التّونين⁶⁹ إذا دخلتا على الباء تقلبان⁷⁰ ميماً مثل؛ مِنْ بَعْدِ⁷¹، عليهما بما تعملون . وإذا دخلتا على الرّاء واللام تدغمان في الرّاء واللام بلا غنة. الغنة هي الصوت اللذي يخرج من الأنف⁷²، والإدغام هو إدخال حرف في حرف بعدها و إعطاء التشديد بدلا للمدغم مثل؛ عن ربك⁷³، من لذنك⁷⁴، رؤوف رحيم⁷⁵، لطيف لما يشاء⁷⁶. وإذا دخلتا⁷⁷ على الميم والتّون او الواو والياء⁷⁸، جمعها⁷⁹ منوي، يدغمان فيها مع الغنة مثل؛ من مسد⁸⁰، من نور⁸¹، من وال⁸²، من يوم⁸³، سراج منير، بشير نذير، سراجا وهاجا⁸⁴، قلوب يومئذ⁸⁵، الا إذا اجتمعت التّون الساكنة مع الواو والياء⁸⁶ في كلمة واحدة لا تدغم⁸⁷ فيهما⁸⁸ مثل؛ قنوان⁸⁹، والدنيا⁹⁰. وإذا دخلتا على احدى حروف الحلق⁹¹ وهي؛ أ، هـ، ع، ح، غ، خ يقرآن⁹² بالإظهار⁹³ والقطع عن هذه الحروف⁹⁴ مثل؛ من آمن⁹⁵، من هاد⁹⁶، من علمه⁹⁷.

⁶⁸ م: أو التّونين.

⁶⁹ م- اعلم أنّ التّون الساكنة والتّونين؛ ب، ن: او التّونين.

⁷⁰ م: يتقلبان؛ ب: انقلبت.

⁷¹ بقرة، ٧٢/٢.

⁷² م: من الخيشوم أي الانف.

⁷³ يونس، ١٦/٠١.

⁷⁴ آل عمران، ٨/٣.

⁷⁵ توبة، ٧١/٩.

⁷⁶ يوسف، ٠٠١/٢١.

⁷⁷ م: واذا ادخلتا على الميم والتّون والواو والياء.

⁷⁸ ب: والياء.

⁷⁹ م: جمعاً.

⁸⁰ نبت، ٥/١١١.

⁸¹ نور، ٠٤/٤٢.

⁸² رعد، ١١/٣١.

⁸³ جمعة، ٩/٢٦.

⁸⁴ نأ، ٣١/٨٧.

⁸⁵ نازعات، ٨/٩٧.

⁸⁶ ت، م، ن: والياء.

⁸⁷ ب- لا تدغم فيهما.

⁸⁸ م: فيهما.

⁸⁹ انعام، ٩٩/٦.

⁹⁰ بقرة، ٥٨٢/٢.

⁹¹ م: الخلق.

⁹² م- يقرآن.

⁹³ هامش ت: الاظهار هو الانفصال تباعدا بين الحرفين.

⁹⁴ ا، ب، ت، ن+الستة

⁹⁵ بقرة، ٢/٢٦.

⁹⁶ رعد، ٣٣/٣١.

⁹⁷ بقرة، ٥٥٢/٢.

من حكمه، من غيره، من خيره، مكين امين⁹⁸، مهين همتاز⁹⁹، سميع عليهم¹⁰⁰، غفور حلیم¹⁰¹، عفوّ غفور¹⁰²، حلیم¹⁰³ خبير. وإذا دخلنا على خمسة عشر حرفاً¹⁰⁴. وهي؛ ت، ث، ج، د، ذ، ز¹⁰⁵، س، ش، ص، ض، ط، ظ، ف، ق، ك يقرآن بالإخفاء مع الغنة مثل؛ من تراب¹⁰⁶، رزاق كريم. الاخفاء حالة بين الاظهار والادغام عارية عن التشديد مع بقاء الغنة¹⁰⁷.

الباب الرابع في بيان حكم الميم الساكنة وإدغام المثلين والمتجانسين والشمسية والقمرية

إعلم أنّ الميم الساكنة اذا دخلت على الباء تكون إخفاءً مع الغنة¹⁰⁸. مثل؛ هُمّ به¹⁰⁹. و اذا دخلت على الميم أيضاً تكون إدغام المثلين مع الغنة مثل¹¹⁰؛ عليهم من¹¹¹. وإذا دخلت على الفاء او الواو تكون إظهاراً شفوياً مثل هُمّ فيه¹¹²، دينكم ولي دين¹¹³. وإذا دخلت حرف ساكنة على حرف مثلها تدغم فيها و تكون إدغام المثلين. مثل؛ رحبت تجارتهم¹¹⁴، بل لهم¹¹⁵، آووا ونصروا¹¹⁶.
وإذا دخلت حرف ساكنة على حرف من جنسها تدغم فيها و تكون إدغام المتجانسين وهو ثلاثة اجناس. الأول؛ التاء والطاء والدال. والثاني؛ التاء والظاء والدال. والثالث؛ القاف والكاف. مثل ودّت طائفة¹¹⁷، يلهث ذلك¹¹⁸، ألم تخلقكم¹¹⁹. و اذا دخلت لام التعريف على أربعة عشر حرفاً تدغم فيها وتسمّى إدغاماً شمسيّاً وهي؛ ت، ث، د، ذ، ر، ز، س، ش، ص، ض، ط، ظ، ل، ن. مثل؛ والشمس¹²⁰. وإذا دخلت على الحروف الباقية الأربع العشرة¹²¹ تظهر، و تسمّى إظهاراً قمرياً وهي؛ ا، ب، ج، ح، خ، ع، غ، ف، ق، ك، م، و، هـ، ي. مثل؛ والقمر¹²².

98 يسوف، ٤٥/٢١

99 قلم، ٨٦/١-١١

100 بقرة، ٢/١٨١

101 بقرة، ٢/٥٣٢

102 بقرة، ٢/٠٠٦

103 ن: حكيم.

104 ب: احرف.

105 م- ز.

106 آل عمران، ٣/٩٥

107 ا، ب، ج، س، م، ن- الاخفاء حالة بين الاظهار والادغام عارية عن التشديد مع بقاء الغنة. و في نسخة ت: في الهامش.

108 س- م- مع الغنة.

109 نخل، ٦١/٠٠١

110 ب- مثل.

111 نساء. ٢/٩٦

112 اعراف، ٧/٩٣١

113 كافرون، ١/٩٠٦

114 بقرة، ٢/٦١

115 كهف، ٨١/٨٥

116 انفال، ٨/٨٧

117 آل عمران، ٣/٩٦

118 اعراف، ٧/٦٧١

119 رسائل، ٧٧/٠٢

120 شمس، ١٩/١

121 م: الأربعة العشرة؛ ا، ج: الأربعة عشر؛ ب، ن: الاربع عشر.

122 رحان، ٥٥/٥

الباب الخامس في بيان حروف المد¹²³

إعلم أنّ حروف¹²⁴ المد¹²⁵ ثلاثة. وهي؛ الواو، والياء والألف. أما الواو إذا كانت ساكنة وما قبلها مضموماً¹²⁶ فحتثذ تكون الواو¹²⁷ حرف المد¹²⁸. وأما الياء إذا كانت ساكنة وما قبلها مكسورا ففي تلك الحالة تكون الياء¹²⁹ حرف المد. وأما الألف فمن شأنها أن تكون ساكنة مع فتح ما قبلها دائما، فهي حرف المد أبدا.

الباب السادس في بيان سبب المد والمد الطبيعي¹³¹

إعلم أنّ سبب المد إثنان، أحدهما الهمزة والآخر¹³² السكون. أما المد فهو ستة: مد طبيعي، و مد متصل، و مد منفصل، و مد لازم، و مد عارض، و مد لين. وإذا وجد حرف¹³³ المد دون سببه فهو مد طبيعي؛ لا يُمد إلا مقدار ألف¹³⁴ واحد. وذلك مقدار زمان رفع الأصبع¹³⁵، مثل؛ غفور¹³⁶، حلیم¹³⁷، ستار.

الباب السابع في بيان المد المتصل والمنفصل¹³⁸

إعلم أنّ سبب المد إذا كانت همزة واجتمعت بحرف المد في كلمة واحدة فهو مد¹³⁹ متصل. ومرتبته مقدار أربعة ألفات. و حكمه واجب. مثل؛ جاء¹⁴⁰، وجئ¹⁴¹، وسوء¹⁴². وإن كان¹⁴³ سبب المد همزة ووحدت في أول كلمة¹⁴⁴ وحرف المد في آخر كلمة قبلها فهو مد منفصل، ومرتبته مقدار اربع

¹²³ م، ن، ج - حرف.

¹²⁴ ن: حرف المد.

¹²⁵ م- اعلم الحروف المد.

¹²⁶ م: مضموما.

¹²⁷ م- الواو.

¹²⁸ ن: وحرف المد.

¹²⁹ م- الياء.

¹³⁰ ب- والمد.

¹³¹ ا، ج، س، م، ن: الطبيعي.

¹³² ن: الاخرة.

¹³³ ن: حرفا.

¹³⁴ ت: لا يمد الا مقدارا لالف واحد؛ م: لا يمد الامقدار الالف الواحد.

¹³⁵ م: الأصل.

¹³⁶ بقرة، ٢/٣٧١.

¹³⁷؛ رحيم.

¹³⁸ ب- والمنفصل.

¹³⁹ م- مد.

¹⁴⁰ نصر، ١١/٠١١.

¹⁴¹ زمر، ٩٣/٩٦.

¹⁴² بقرة، ٢/٩٤.

¹⁴³ م: كانت.

¹⁴⁴ م: الكلمة.

الفات. وحكمه جائز. مثل؛ يا أَيُّهَا النَّاسُ¹⁴⁵. وقد تكون¹⁴⁶ حرف المدّ واوا مقدرة او ياء مقدرة. مثل؛ معه¹⁴⁷. به¹⁴⁸، عنده إلا بإذنه¹⁴⁹. من علمه إلا بما شاء¹⁵⁰.

الباب الثامن في بيان المدّ اللازم والعارض

إعلم أنّ سبب المدّ إذا كان سكونا لازما وهو ما كان ثابتا في حال¹⁵¹ الوقف والعبور فهو مدّ لازم. ومرتبته مقدار اربع ألفات. وحكمه واجب. مثل؛ ألم¹⁵²، ضالّا فهدى¹⁵³. أما المدّ العارض فهو ان يكون السكون عارضا اعنى ثابتا في الوقف وساقطا في العبور كنهاية الآية. وحكمه جائز. و له مراتب معدودة. فإن كانت الحروف¹⁵⁴ الأخيرة من الآية مفتوحة فيجوز في تلك المرتبة ثلاثة أوجه: الطّول، والوسط¹⁵⁵ والقصر. مثل؛ يعملون¹⁵⁶. وإن كان الأخير مكسورا¹⁵⁷ فاربعة أوجه: الطّول، والوسط، والقصر، والرّوم. وهو طلب الحركة بصوت خفيّ. مثل؛ يوم الدّين¹⁵⁸. وإن كان الأخير¹⁵⁹ مضموما¹⁶⁰ فسبعة أوجه: الطّول، والوسط، والقصر، والطّول مع الإشمام، والوسط معه¹⁶¹، والقصر معه¹⁶²، والرّوم. مثل؛ نستعين¹⁶³. الإشمام هو ضمّ الشّفتين مع مدّها¹⁶⁴ بعد السكّون.

الباب التاسع في بيان مدّ اللّين

إعلم أنّ الواو والياء إذا كانتا ساكنتين وما قبلهما مفتوحا فتكونان كما ذكرنا حرفا¹⁶⁶ لين. وان كان بعدهما سكّون لازم¹⁶⁷ فحتنذ تكونان مدّين¹⁶⁸ لينا. ومدّهما لازم؛ مقدار اربع الفات. مثل؛ عين¹⁶⁹.

¹⁴⁵ بقرة، ١٢/٢.

¹⁴⁶ م: وقد يكون.

¹⁴⁷ بقرة، ٤١٢/٢.

¹⁴⁸ بقرة، ٢٢/٢.

¹⁴⁹ بقرة، ٥٥٢/٢.

¹⁵⁰ بقرة، ٥٥٢/٢.

¹⁵¹ ن: الحال.

¹⁵² بقرة، ١/٢.

¹⁵³ دحي، ٧/٣٩.

¹⁵⁴ م- الحرف؛ ا: الحروف.

¹⁵⁵ ب: التّوسط.

¹⁵⁶ بقرة، ٦٩/٢.

¹⁵⁷ س: مكسورة؛ م: وان كانت الأخيرة مكسورة؛ ج: وان كان الأخيرة مكسورة.

¹⁵⁸ فاتحة، ٤/١.

¹⁵⁹ م: وان كانت الأخيرة مظلومة؛ ج: وان كانت الأخيرة مضمومة.

¹⁶⁰ ج: وان كانت الأخيرة مضمومة.

¹⁶¹ م: مع الإشمام.

¹⁶² م: مع الإشمام.

¹⁶³ فاتحة، ٥/١.

¹⁶⁴ ب: مدعا.

¹⁶⁵ ب: المدّ.

¹⁶⁶ م: حرف.

¹⁶⁷ ا، ن: سكّونا لازما.

¹⁶⁸ ت، ج، م، ن: مدّا.

¹⁶⁹ مريم، ١/٩١.

ederek, Kur'ân tilavetinde hata yapılmasını önlemeyi hedefleyen tecvid ilmiyle ilgilidir.

Risale bir mukaddime ve on ana bölümden (bâblardan) meydana gelmektedir. Risalenin muhtevası sıralı bir şekilde kısaca şöyle sunulabilir:

Mukaddime besmele, hamdele ve salvele ile başlar. İlgili kısımda Kur'ân'ın tecvidli okunmasının gerekliliği belirtilir ve mehâric-i hurûf ve sıfât-ı hurûfun açıklanacağından ve risalenin on bölüme ayrıldığından söz edilir.

1. Bölüm: Mehâric-i Hurûf: Kur'ân harflerinin çıkış yerlerinden bahsedilir.
2. Bölüm: Sıfât-ı Hurûf: Her bir harfin mahrecinde telaffuz edilirken kazandığı keyfiyet olan sıfatlarından konu edilir.
3. Bölüm: Tenvin ve Sâkin Nûn'un Hükümleri: Bu bölümde tenvin ya da sâkin nûn'dan sonra gelen harfe göre kıraatin nasıl gerçekleşeceği örneklerle birlikte açıklanır.
4. Bölüm: Sâkin mîm'in hükümleri ve idğam-ı misleyn, mütecâniseyn, şemsî ve kamerî harfler ve hükümleri örnekleriyle birlikte anlatılır.
5. Bölüm: Harf-i Medler: Vâv, yâ ve elif harflerinin med olma durumları izah edilir.
6. Bölüm: Sebeb-i Med ve med çeşitlerinden Medd-i Tabî: Hemze ve sükûnun med sebeb-i olmasından ve med çeşitlerinden bahsedilir ve medd-i tabînin durumu ve miktarı örneklerle birlikte açıklanır.
7. Bölüm: Medd-i Muttasıl ve Medd-i Munfasıl: Hangi durumlarda medd-i muttasıl ve medd-i munfasıl olacağı örneklerle birlikte açıklanır ve ilgili medlerin hükümlerine yer verilir.
8. Bölüm: Medd-i Lâzım ve Medd-i Ârız: Harf-i medden sonra sebeb-i medden lâzım veya ârız sükun gelirse med çeşidinin değişebileceği örneklerle izah edilir ve hükümleri belirtilir.
9. Bölüm: Medd-i Lîn: Medlerin son konusu olan medd-i lîn'in hangi durumda lâzım, hangi durumda ârız kısmı olacağı örneklerle ve med ölçüleriyle birlikte anlatılır.
10. Bölüm: Vakıf ve İşaretleri: Vakıf konusu son bölümdür ve âyet sonunda vakfın nasıl gerçekleşeceğine ve vakıf işaretlerine yer verilir ve Resûlullâh'a salatü selam ile biter.

Mukaddime

Erzurumlu İbrahim Hakkı risaleye besmele,¹⁹⁵ hamdele¹⁹⁶ ve salvele¹⁹⁷ ile başlar. ¹⁹⁸ Böyle bir girişi Kur'ân'a uygun bir şekilde ve hadis-i şeriflerde varid olan tatbikata uyarak yaptığı düşünülmektedir. ¹⁹⁹ Mukaddimenin başında risalenin *فيقول الفقير الحقيقي إبراهيم الفقير الحق* ifadesiyle Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya ait olduğu ve onun bu risalede “Fakîr²⁰⁰-Hakkî” mahlasını kullandığı görülmektedir.

Tecvid ilminin önemi bu ilmi öğrenmenin ve uygulamanın gerekliliğinden kaynaklanmaktadır. Zira İbrahim Hakkı bununla ilgili olarak Allah kelâmı olan Kur'ân-ı Kerîm'in doğru okunması için okuyana tecvidin vacip olduğunu söylemektedir. Bu noktada da tecvid ilmini bütün kaideleri ile bilmenin ve öğrenmenin farz-ı kifaye olduğu; Kur'ân-ı Kerîm'i lahn-i celiden kurtaracak kadar tecvid ilmi ile amel etmenin her mükellef Müslümana farz-ı ayn olduğu kaynaklarda geçmektedir.²⁰¹ İbrahim Hakkı daha sonra hükümleri güvenilir, sağlam kaynaklara dayalı mehâric-i hurûf ve sıfât-ı hurûfu açıklayacağından ve risaleyi on bölüme ayırdığından ve kullarını doğru yola ileten Allah'ın rab olduğundan söz etmektedir.

¹⁹⁵ Besmele, “Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla” anlamına gelen “Bismillâhirrah-mânirrahîm” cümlesinin adıdır. Ayrıca geniş bilgi için bk. Abdullah Aydemir, “Bes-mele”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 10/106-107 (Mart-Nisan, 1971), 82-89.

¹⁹⁶ Hamdele, “Her türlü övgü Allah'a mahsustur.” anlamına gelen, “Elhamdülillâh” şek-lindeki dua ve zikir cümlesinin kısaltılmış şeklidir. Bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Ham-dele”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/448-449.

¹⁹⁷ Allah'a hamd ve senâ ettikten sonra Hz. Peygamber (sav) hakkında “... ve's-Salâtü ve's-selâmu alâ Seyyidînâ Muhammedin ve alâ âlihî ve sahbîhi ecma'in” şeklinde yapılan duadır. Salvele, “dua, tâzim, rahmet” gibi anlamlara gelen salât ile (çoğulu salavât) “esenlik” mânasındaki selâm kelimelerinden oluşan salât ü selâm'ın, “aleyhi's-salâtü ve's-selâm” veya “sallallâhü aleyhi ve sellem” şeklindeki Hz. Peygam-ber'e yapılan dua cümlelerinin kısaltmış halidir. Geniş bilgi için bk. Bk. M. Suat Mertoğlu, “Salâtüselâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/23-24.

¹⁹⁸ “Bismillâhirrahmanirrahîm, Elhamdülillâhi Rabbilâlemîn vessalâtü vesselâmü alâ Muhammedin ve alâ âlihî ve ashâbihî ve sellim” şeklindeki ibtidâ cümlesine dair bilgilerin kaynaklarımızda ne zaman yer almaya başladığına dair bir çalışma için bk. Tuğrul Tezcan, “Bir Klişenin Şerhi: Hamdele, Salvele Ve Ba'dü İfadesinin Da-vud el-Hanefî el-Karsî el-Birgîvî'de Çağıştırdıkları”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2019), 57.

¹⁹⁹ Duâ'nın gerekliliği için Kur'ân'dan ve Hadis-i şeriflerden deliller için bk. İsmail Karagöz (ed.), *Duâlar*, 6. Baskı, (İstanbul: DİB Yay., 2017), 10.

²⁰⁰ Buradaki “Fakîrî” mahlasını kullanması kanaatimizce hocası İsmâil Fâkirullâh Haz-retlerine bağlılığını göstermektedir.

²⁰¹ Mar'aşî, *Cühdü'l-Mukill*, 109-110; Muhammed Mekkî Nasr el-Cirîsî, *Nihâyetü'l-kavli'l-müfîd fi 'ilmi't-tecvîd*, thk. Ahmed Ali Hasen (Kahire: Mektebetü'l-Adâb, 1432/2011), 18; Çetin, *Kur'ân Okuma Esasları*, 84.

Erzurumlu İbrahim Hakkı tecvid ilmiyle ilgili bölümde وهو هادي لرشاد ifadesini kullanması, “مَنْ يُحْسِنَ التَّجْوِيدَ يَطْفُرْ بِالرَّشَدِ / Kim tecvidi güzelleştirirse doğruya (iki dünya mutluluğuna) ulaşır.” sözünü akla getirmekte ve tecvid ilminin faydasına işaret ettiğini düşündürmektedir.²⁰²

1.2.4.1. Mehâric-i Hurûf

Bu bölümde Kur’ân harflerinin çıkış yerlerinden bahsedilmektedir. Tecvid ilminde harflerin çıkış yerine mahreç denir. Mahreçlerin sayısı hususunda ihtilaf olup, temelde konuyla ilgili üç görüş vardır: İlki, Ferrâ (ö. 207/822), Kutrub (ö. 210/825), el-Cermî (ö. 225/840), İbn Keysân (ö. 299/912) ve İbn Dureyd (ö. 321/933) gibi âlimlerin söylediği 14’tür. İkincisi, Sibeveyh (ö. 180/796) ve nahiv âlimlerinin ve kurrânın çoğuna göre 16 olmasıdır. Üçüncüsü ise Halil b. Ahmed (ö. 130/747), Mekkî b. Ebî Tâlib (ö.437/1045), Ebû'l-Kâsım el-Hüzelî (ö. 465/1073), İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) ve bunlara tâbi olanlara ait olan görüşü olup, 17’dir.²⁰³ Sonuncusunun muhakkik kurrânın görüşü olduğunu İbnü'l-Cezerî ifade etmiştir²⁰⁴ ve genel olarak ondan sonra tecvid ve kıraat kitaplarında bu mahreç sayısı yer almıştır.²⁰⁵ İbrahim Hakkı’ya göre de mahreçlerin sayısı on yedidir. Ortaya çıkan farklılık cevfin (boğaz ve ağız içindeki boşluğun) ayrı bir mahreç bölgesi olarak sayılmaması ve “nûn (ن)”, “lâm” (ل) ve “râ” (ر) harflerinin tek mahreç olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır.²⁰⁶ İbrahim Hakkı mahreç sayısını verdikten sonra her bir harfin mahreç yerini anlatmaktadır. İlk önce med harflerinin mahreci olan cevfe ve boğaz harflerinin (ع-ح، غ-خ) mahreçlerine ikişerli gruplar halinde yer vermektedir. Daha sonra dil (ن، ط-ت-د، ص-س-ز)، ر، ل، ض، ج-ش-ي، ك، ج-ش-ي، ض، ل، ر، ن، ط-ت-د، ص-س-ز، (ظ-ذ-ث) ve dudak (ب-م-و-ف) bölgesine ait diğer harflerin mahrecini ele almaktadır. İlgili bölümün son kısmında ğunnenin (geniz kovuğundan gelen ses) mahreci olan hayşûm’u vermektedir. Verilen bilgilerden hareketle İbrahim Hakkı’ya göre mahreç bölgeleri cevfe, boğaz, dil, dudak ve hayşûm olmak üzere 5 kısımda incelenmektedir. Cevf (1), Boğaz (3), Dil (10), Dudak (2) ve Hayşûm (1) olmak üzere mahreç sayısı 17 olmaktadır. Böyle bir ayrımı İbnü'l-Cezerî’nin sisteminde de görmek mümkündür.²⁰⁷

²⁰² Cırîsî, *Nihâyetü'l-kavli'l-müfîd*, 24.

²⁰³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırââtî'l-Aşr*; 1/198.

²⁰⁴ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırââtî'l-Aşr*; 1/198.

²⁰⁵ Hamza Hüdâî, *Tecvid-i Edâiyye*, (*Resâil fi İlmi't-Tecvid* İçinde), (İstanbul: Asitane, ts), 1/32. 34; *el-Mer'âşî, Cühdü'l-Mukall*, 121-122; Çetin, *Kur'ân Okuma Esasları*, 111.

²⁰⁶ Çetin, *Kur'ân Okuma Esasları*, 98.

²⁰⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırââtî'l-Aşr*; 1/198-201.

1.2.4.2. Sıfât-ı Hurûf

Erzurumlu İbrahim Hakkı bu bölümde harflerin sıfatlarından bahsetmektedir. Tecvid ilminde sıfat, mahreçten çıkışı esnasında harfin kazandığı özelliklere denmektedir. Harflerin sıfatlarının sayısı hususunda ihtilaf edilmiştir. 14 ile 44 arasında değişmektedir.²⁰⁸ İbrahim Hakkı sıfatların sayısı hususunda herhangi bir söz söylememiştir. Ancak risalede en meşhur olan sıfatlara yer vermektedir. Sıfatlar kuvvet, lâzime ve ârıza ve zıtlık yönünden kısımlara ayrılır. Risalede sıfatlardan şiddet, hems, isti'lâ ve itbâk gibi türlerinin verilmesi İbrahim Hakkı'nın zıtlık yönünden bir ayırım yaptığını göstermektedir. Böyle bir ayırım İbnü'l-Cezerî'nin *Mukaddime'sinin* “*Harflerin Sıfatları Bâbı*”nın ilk dört beytini akla getirmektedir.²⁰⁹ Böylelikle sıfatları söyleyerek zıtlarını karşılaştırmalı olarak bulma yöntemi uygulanacaktır. İbrahim Hakkı sıfatların isimlerine yer verirken ilgili harflerden de bahsetmektedir. Şiddet sıfatlı harfleri أجد قط يكت خص ضغط قظ , فحثة شخص سكت , isti'lâ sıfatlı olanları خص ضغط قظ cümleleriyle göstermektedir. Ayrıca o, “Şâd” (ص), “Zâd” (ض), “Tâ” (ط) ve “Zâ” (ظ) harflerini itbâk sıfatlı harfler olarak verirken; isti'lâ sıfatlı harfler ve “râ” harfî, harfî med olan “elif” (ا) ve “vâv” (و) ile uzatılırsa tefhîm sıfatlı okunacağını söylemektedir. Bunların yanında safir sıfatlı harfler olarak “Şâd, zây, sîn” (ص-ز-س) harflerinin verilmesi ve kalkale sıfatlı harflerin قطب ج olarak gösterilmesi İbnü'l-Cezerî'nin kullanıma karşılık gelmektedir.²¹⁰ Erzurumlu İbrahim Hakkı verilen bilgilere ilaveten bu bölümde kalkale konusunu ve Lafzatullâh'taki (الله) , Allah lafz-ı şerifindeki “lâm” harfî ve “Râ” (ر) harfinin kalın ya da ince okunma durumlarını örneklerle birlikte izah etmektedir.

1.2.4.3. Tenvin ve Sâkin Nûn'un Hükümleri

İbrahim Hakkı, tenvin ve sâkin nûn'un hükümleri başlığı altında, iklâb, idğâm (iki kısımdan oluşuyor), izhâr ve ihfâ konularına yer vermektedir. İlk olarak iklâbı, tenvin ya da sâkin nûn'dan sonra “ba” (ب) harfî geldiğinde tenvini ya da sâkin nûn'u “mim” (م) harfine çevrilmesi olarak tanımlamakta ve konuyla ilgili örnekler serdetmektedir. Daha sonra idğâm'ı, idğâm-ı bilâ gunne ve idğâm-ı meal gunne olarak kısımlara ayırmaktadır. Konuyu anlatırken ilk önce gunneyi “Genizden (burundan) gelen ses” ve idğâmı “Bir harfî kendisinden sonra gelen diğer bir harfe katma” olarak tanımlamaktadır. İdğâm-ı bilâ gunne harfleri olarak “lâm” ve “râ” (ل-ر); idğâm-ı meal gunne harfleri olarak “mim”, “nûn”, “vâv” ve “yâ”yı (

²⁰⁸ Çetin, Kur'an Okuma Esasları, 113-114.

²⁰⁹ Beyitler için bk. İbnü'l-Cezerî, *Mukaddimetü'l-Cezerî*, hzn. Muhammed Sadi Çöğenli (İstanbul: Asitane Kitabevi, ts), 5.

²¹⁰ İbnü'l-Cezerî, *Mukaddime*, 5-6.

(م، ن، و، ي vermektedir. Tenvin ya da sâkin nûn'dan sonra “lam” ve “râ” harfleri gelirse ğunnesiz idğam; “mim”, “nûn”, “vâv” ve “yâ harfleri gelirse gunneli idğamın yapılışını örneklerle açıklamaktadır. İdğâm-ı meal ğunne konusuyla bağlantılı olan izhâr-ı kelime-i vâhide kuralında gunneli idğamın yerine izharın gerçekleşeceğine değinmekte ve konuyla ilgili iki örnek vermektedir. Daha sonra izhar konusunu ele almaktadır. Tenvin ya da sâkin nûn harfinden sonra altı boğaz harfinden biri geldiğinde izhâr olacağını söylemekte ve boğaz harflerini de (ا-ع-ح-ع-ه-أ) şeklinde sıralayarak örnekler vermektedir. Bu bölümün en son konusu ise ihfâdir. İbrahim Hakkı tenvin ya da sâkin nûn'dan sonra on beş ihfâ harfinden (ك-ق-ف-ظ-ط-ض-ص-ش-س-ذ-د-ج-ث-ت) biri geldiğinde gunneli bir şekilde ihfâ yapılacağından bahsetmekte ve konuyla ilgili örnekler vererek bölümü sonlandırmaktadır. İbrahim Hakkı'nın konularla ilgili verdiği örnekler tablo halinde şöyle gösterilebilir:

KURALLAR	HARFLER	TENVİN	SÂKİN NÛN
İklâb	ب	عَلِيمٌ بِمَا تَعْمَلُونَ	مِنْ بَعْدِهِ ²¹¹
İdğâm-ı Bilâ Gunne	ر - ل	رُؤْفٌ رَحِيمٌ ²¹² - لَطْفٌ لِمَا يَشَاءُ ²¹³	عَنْ رَبِّكَ ²¹⁴ - مِنْ لَدُنْكَ ²¹⁵
İdğâm-ı Meal Gunne	م - ن - و - ي	سِرَاجٌ مُبِيرٌ - بُشَيْرٌ نَذِيرٌ - سِرَاجًا وَهَاجًا ²¹⁶ - طَلُوبٌ ²¹⁷	مِنْ مَسْئَلٍ ²¹⁸ - مِنْ نُورٍ ²¹⁹ - مِنْ وَالٍ ²²⁰ - مِنْ يَوْمٍ ²²¹
İzhâr-ı Kelime-i Vâhide	م - ن - و - ي	-	قَبْرَانٍ ²²² - وَالذُّنْيَا ²²³

²¹¹ el-Bakara 2/51.

²¹² et-Tevbe 9/117.

²¹³ Yusuf 12/100.

²¹⁴ Yûnus 10/61.

²¹⁵ Âl-i İmrân 3/8.

²¹⁶ en-Nebe 78/13.

²¹⁷ en-Nâziât 79/8.

²¹⁸ Tebbet 111/5.

²¹⁹ Nûr 24/40.

²²⁰ er-Ra'd 13/11.

²²¹ el-Cuma 62/9.

²²² el-En'âm/99.

²²³ el-Bakara 2/85.

İzhâr	أ-ه-ع-ح-غ-خ	مَكِينٌ آمِينَ ²²⁴ مَهِينٌ هَمَّاز ²²⁵ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ²²⁶ عَفُورٌ خَلِيمٌ ²²⁷ عَفُورٌ عَفُورٌ ²²⁸ خَلِيمٌ خَيْرٌ	مَنْ آمَنَ ²²⁹ - مَنْ هَادٍ ²³⁰ مَنْ عَلِمَهُ ²³¹ - مِنْ خُكْمِهِ - مَنْ عَمِرَهُ - مِنْ خَيْرِهِ
İhfâ	ت-ث-ج-د-ذ- س-ش-ص-ض- ط-ظ-ف-ق-ك	رَزَّاقٌ كَرِيمٌ	مِنْ تَرَابٍ ²³²

1.2.4.4. Sâkin Mîm, İdğâm-ı Misleyn, Mütecâniseyn, (Lâm-ı Târi-fin) Şemsiyye ve Kameriyye'nin Hükümleri

Bu bölümde İbrahim Hakkı, ilk önce sâkin mîm'in ihfâ, idğâm ve izhâr durumlarını ele almaktadır: O, sâkin mîm, ²³³ (هُم بِهِ) örneğinde olduğu gibi “bâ” harfinden önce geldiğinde ihfa; ²³⁴ (عَلَيْهِمْ مَنْ) örneğindeki gibi “mim” harfine uğrarsa idğâm-ı misleyn meal ğunne ve ²³⁶ (هُم فِيهِ) örneğindeki gibi “fe” ve “vâv” harfine uğrarsa izhâr-ı şefevî olacağını söylemektedir. Ancak sâkin mîm'den sonra verilenlerin dışındaki harflerden birinin gelmesindeki duruma ve örneğine yer vermemektedir.²³⁷

Sâkin mîm'in hükümlerini verdikten sonra harflerin (mahreç ve sıfatları itibariyle) birbirleri ile olan idğâmı konusunu ele almaktadır. (Mahrec ve sıfatları aynı) misl/mütemâsil harflerin birbirine idğâmını, idğâm-ı misleyn (رَبِحَتْ بِنِجَارَتُهُمْ²³⁸ - بَلْ لَهُمْ²³⁹ - أَوْأَوْ وَنَصَرُوا²⁴⁰) ve (mahreçleri bir, sıfatları başka)

²²⁴ Yûsuf 12/54.

²²⁵ el-Kalem 68/10-11.

²²⁶ el-Bakara 2/181.

²²⁷ el-Bakara 2/235.

²²⁸ el-Hac 22/60.

²²⁹ el-Bakara 2/62.

²³⁰ er-Ra'd 13/33.

²³¹ el-Bakara 2/255.

²³² Âl-i İmrân 3/59.

²³³ en-Nahl 16/100.

²³⁴ en-Nisâ 4/69.

²³⁵ el-A'râf 7/139.

²³⁶ el-Kâfirûn 109/6.

²³⁷ Sâkin mîm'den sonra (م-ب) harflerinin dışındaki harflerden birinin gelmesi durumuna izhâr-ı sâkir harfler denmektedir. Örneği ise كُنْتُمْ صَادِقِينَ انْ تarkibidir. Bk. Hâce Abdülkerim Debrelî, *Mîzânü'l-huruf ve şifâül ebdân*, (Resâil fi ilmi't-Tecvîd içinde 2 cilt), (İstanbul: Asitane, ts), 39.

²³⁸ el-Bakara 2/16.

²³⁹ el-Kehf 18/58.

²⁴⁰ el-Enfâl 8/78.

cins/mütecânis harflerin birbirine idğâmını, idğâm-ı mütecâniseyn olarak tanımlamaktadır. İdğâm-ı mütecâniseynin üç kısım olduğunu söylemekte ve harflerine yer vermektedir. İlk kısım harfler “te”, “tâ” ve “dâl” (ت-ط-د) dir ve örneği ²⁴¹وَدَّتْ طَائِفَةٌ دُر. İkinci kısım harfler “zâ”, “zâl” ve “sâ” (ظ-ذ-ث) dir ve örneği ²⁴²ذَلِكَ يَلْهَيْتُ دِر. Üçüncü kısım harfler ise “kâf” ve “kef” (ق-ك) tir. Örneği ise ²⁴³أَلَمْ نَخْلُقْكُمْ كِر. Burada dikkati çeken husus İbrahim Hakkı’nın “kâf” ve “kef” (ق-ك) harflerinin birbirlerine idğam edilmesini idğâm-ı mütecâniseyn başlığı altında örneklendirmesidir. Ancak tecvid kitaplarında ilgili harflerin birbirlerine idğam edilmesi idğâm-ı mütekaribeyn (mahreçlerinde veya sıfatlarında yakınlık bulunan iki harften sâkin olan birincisinin ikincisine katılması) başlığı altında incelenmektedir. Çünkü “kâf” ve “kef” (ق-ك) harfleri arasında mahreç ve sıfat yönünden yakınlık vardır.²⁴⁴ İbrahim Hakkı bu bölümün son konuları olarak el takısının (lâm-ı târifin) hece harflerinden önce gelmeleri durumunda idğâm veya izhâr olmasını ele almaktadır. Lâm-ı târif isimlerin başına gelen belirsiz (nekre) bir kelimeyi, belirli hâle (marife) getiren “hemze” ve “lâm”dan oluşan ve (ال) şeklinde yazılan bir takıdır. El takısından sonra gelen harfler de şemsî ve kamerî olarak iki kısma ayrılmaktadır.²⁴⁵ İbrahim Hakkı, lâm-ı târif’in ن-ذ-ر-ز-س-ش-ص-ض-ط-ظ-ل-ن verilen bu on beş harften birine idğam edilmesi durumunda idğâm-ı şemsiyye olarak adlandırıldığını söylemektedir. Örnek olarak da ²⁴⁶والشَّمْسُ kelimesini vermektedir. Lâm-ı tarifin (yazılanların dışında) geri kalan harflere (ا-ب-ج-ح-خ-ع-غ-ف-ق-ك-م-و-ه-ي) katılması durumunda ise izhâr olduğunu ve izhâr-ı kamerî olarak adlandırıldığını ifade etmektedir. Örnek olarak ²⁴⁷قَمْرٌ kelimesini vermektedir.

1.2.4.5. Hurûf-u Med

Erzurumlu İbrahim Hakkı bu bölümde vâv, yâ ve elif harflerinin med olma durumlarını izah etmektedir. Ona göre harf-i med üç tane olup “vâv”, “yâ” ve “elif” (و-ي-ا) tir. “Vav” sâkin olur kendisinden önce ötreli bir harf gelirse; “yâ” sâkin olur kendisinden önce esreli bir harf gelirse ve kendisi daima sâkin olan “elif”ten önce üstünlü bir harf gelirse med harfi olurlar. İbrahim Hakkı konuyla ilgili bu bölümde örnek vermemektedir.

²⁴¹ Âl-i İmrân 3/69.

²⁴² el-A'râf 7/176.

²⁴³ el-Mürselât 77/20.

²⁴⁴ Birgivî, *Dürr-ü yetim*, 4; Hamza Hüdâyi, *Tecvid-i edâiyye*, 45-46; el-Mer'âşi, *Cühdü'l-mukîll*, 191; Debrelî, *Mizânü'l-huruf*, 40.

²⁴⁵ Çetin, Kur'ân Okuma Esasları, 243.

²⁴⁶ eş-Şems 91/1.

²⁴⁷ er-Rahman 55/5.

1.2.4.6. Sebeb-i Med ve Medd-i Tabîî

Tecvîdü'l-Kur'ân bi Lisâni'l-'Arabî'nin altıncı bâbı med sebeplerine, çeşitlerine ve medd-i tabîî'ye ayrılmıştır. İbrahim Hakkı, med sebebinin hemze ve sükûn olmak üzere iki olduğunu söylemekte ve med çeşitlerinin de medd-i tabîî, medd-i muttasıl, medd-i munfasıl, medd-i lâzım, medd-i ârız ve medd-i lîn olmak üzere altı kısım olduğuna işaret etmektedir. Daha sonra medd-i tabîî'nin tanımına, ölçüsüne ve örneklerine yer vermektedir. Ona göre harf-i med bulunur da sebeb-i med bulunmazsa medd-i tabîî olur. Medd-i tabîî'nin uzatma ölçüsü bir elif miktarıdır. O da bir parmak kaldıracak kadar geçen süredir. *عَفُورٌ*²⁴⁸ - *حَلِيمٌ*²⁴⁹ - *سَنَّا* örneklerinde medd-i tabîîler gerçekleşmektedir.

1.2.4.7. Medd-i Muttasıl ve (Medd-i) Munfasıl

İbrahim Hakkı bu bölümde hangi durumlarda medd-i muttasıl ve medd-i munfasıl olacağını örneklerle birlikte açıklamakta ve ilgili medlerin hükümlerine yer vermektedir: Şayet sebeb-i medden hemze, med harfiyle tek kelimedede bir araya gelirse o zaman medd-i muttasıl olur. Medd-i muttasılın uzatma ölçüsü dört elif miktarıdır. Hükmü vaciptir. Müellif bu bilgilere yer vermekte ancak medd-i muttasılın hükmünün niçin vacip olduğu hususuna değinmemektedir.²⁵⁰ Medd-i muttasıla örnek olarak da *سُوءٌ*²⁵³ - *جِيِي*²⁵² - *جَاءَ*²⁵¹ kelimelerini vermektedir. Müellif, harf-i medden sonra sebeb-i medden hemzenin gelmesi ve bu iki harfin ayrı ayrı kelimelerde bulunması durumunda medd-i munfasılın gerçekleşeceğini ifade etmektedir. Medd-i munfasılın meddinin dört ve hükmünün câiz olduğunu söylemektedir. Yine medd-i muttasılın hükmünün vacipliğinin nedenini açıklamadığı gibi medd-i munfasılın meddinin câizliğinin sebebinden de bahsetmemektedir.²⁵⁴ Medd-i munfasıla örnek olarak da *يَا*²⁵⁵

²⁴⁸ el-Bakara 2/173.

²⁴⁹ el-Bakara 2/225.

²⁵⁰ Medd-i muttasılın meddinin vacipliği, kurrânın, asl-i med üzerine (yani bir elif miktarına) ilâve ederek okumalarından kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifadeyle kiraat imamları asl-i med üzerine ilâve etmekte ittifak sağlamışlardır. Bu husus tecvid kaynaklarında geçmektedir. Bk. Mer'âşî, *Cühdü'l-Mukill*, 215; Cîrîsî, *Nihâyetü'l-kavli'l-müfîd*, 175; Çetin, Kur'ân Okuma Esasları, 209.

²⁵¹ en-Nasr 110/1.

²⁵² ez-Zümer 39/69.

²⁵³ el-Bakara 2/49.

²⁵⁴ Medd-i munfasılın meddinin câizliği ise bir mahalde olup iki şekilde gerçekleşir: Kiraat imamları asl-i med üzerine ilâve edip etmemekte ve ilâve edilecekse ilâvenin miktarında ihtilaf etmişlerdir. Bk. Mer'âşî, *Cühdü'l-Mukill*, 217; Cîrîsî, *Nihâyetü'l-kavli'l-müfîd*, 177; Çetin, Kur'ân Okuma Esasları, 212-213.

²⁵⁵ el-Bakara 2/21.

تَرْكِبِيهَا النَّاسُ terkibini vermektedir. İbrahim Hakkı ilgili bölümün son kısmında harf-i med olan “vâv” ve “yâ”nın (bazı yerlerde) mukadder olabileceğini (yazıda görünmez, takdir edilir, var sayılır) söylemekte ve konuyla ilgili ²⁵⁹ بِهِ مَعَهُ²⁵⁶ -²⁵⁷ عِنْدَهُ إِلَّا بِأَذْنِهِ²⁵⁸ - مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ²⁵⁹ örneklerini vermektedir.

1.2.4.8. Medd-i Lâzım ve (Medd-i) Ârız

Bu bölümde Erzurumlu İbrahim Hakkı, (harf-i medden sonra) sebab-i medden lâzım veya ârız sükûn gelirse med çeşidinin değişebileceğini örneklerle izah etmekte ve hükümlerini belirtmektedir. İlk önce medd-i lâzım konusunu anlatmaktadır. Sükûnu lâzım-ı, vakıfta ve vasılda sâbit olan sükûn olarak tanımlamaktadır. Şayet (harf-i medden sonra) sebab-i medden sükûnu lâzım gelirse medd-i lâzımın gerçekleştiğini ve med miktarın ölçüsünün dört elif ve hükmünün vacip olduğunu söylemektedir. Örnek olarak da ²⁶¹ مَضَّالًا فَهَدَى²⁶¹ -²⁶⁰ الم kelimelerini vermektedir. Burada dikkati çeken husus medd-i lâzımın çeşitlerine girilmemesi ve konunun dar tutulmasıdır.²⁶² Müellif, ikinci olarak medd-i ârız konusunu anlatmaktadır: Şayet (harf-i medden sonra) sebab-i medden sükûnu ârız olursa medd-i ârız gerçekleşmektedir. Sükûnu ârız ise âyetin sonunda durulduğunda ortaya çıkan, geçildiğinde (peşinden gelen ayete bağlanınca) düşen sükûn anlamına gelmektedir. Medd-i ârızın hükmü caiz ve mertebeleri çeşitlidir.

- Eğer, âyetin son kısmındaki (sükûnu ârızın bulunduğu) harfin harekesi üstün ise üç vecih²⁶³ vardır: Tûl, tevassut ve kasr. Örnek يَعْْمَلُونَ²⁶⁴ kelimesidir. Müellif tûl, tevassut ve kasr'ın ölçülerinden ilgili yerde bahsetmemektedir.²⁶⁵
- Âyetin son kısmındaki harfin harekesi esre ise dört vecih vardır: Tûl, tevassut, kasr ve revm. Revm ise طَلَبَ الْحَرَكَةَ بِصَوْتٍ خَفِيٍّ“ Harekeyi hafif bir sesle belli etmektir.” Müellifin revmle ilgili verdiği tanım Karabâş tecvidindeki tanımın aynıdır.²⁶⁶ Verilen örnek ise يَوْمَ الدِّينِ²⁶⁷ terkibidir.

²⁵⁶ el-Bakara 2/214.

²⁵⁷ el-Bakara 2/22.

²⁵⁸ el-Bakara2/255.

²⁵⁹ el-Bakara 2/255.

²⁶⁰ el-Bakara 2/1.

²⁶¹ ed-Duhâ 93/7.

²⁶² Medd-i lâzım'ın çeşitleri için bk. CİRİSİ, *Nihâyetü'l-kavli'l-müfîd*, 180; ÇETİN, *Kur'ân Okuma Esasları*, 215-218.

²⁶³ Vecih kelimesi tarz, okuyuş, çeşit ve şekil anlamına gelir. Bk. ÇETİN, *Kur'ân Okuma Esasları*, 220.

²⁶⁴ el-Bakara 2/96.

²⁶⁵ Tûl 4 elif, tevassut 3-2 elif ve kasr da 1 elif miktardır. Bk. MER'AŞİ, *Cühdü'l-Mukill*, 221; ÇETİN, *Kur'ân Okuma Esasları*, 220.

²⁶⁶ Bk. ABDURRAHMAN KARABÂŞI, *Karabâş Tecvidi*, (İstanbul: 1323), 7.

²⁶⁷ el-Fâtiha 1/4.

- Şayet son harfin harekesi ötreli ise yedi vecih vardır: Tûl, tevassut, kasr, tul ile işmâm, tevassut ile işmâm, kasr ile işmam ve revm. İşmâm “Sükûndan sonra dudakları ötrelemektir.” Verilen örnek ise تَسْتَعِينُ²⁶⁸ kelimesidir.

1.2.4.9. Medd-i Lîn

İbrahim Hakkı bu bölümde medd-i lîn konusunu iki madde halinde ele almaktadır: İlki, şayet “vav” (و) ve “ya” (ي) sakin olur, kendilerinden önceki (harf) üstün olursa o zaman “vav” ve “ya” harf-i lîn olur. Kendilerinden sonra da sükûnu lazım gelirse medd-i lîn gerçekleşir ve bu da medd-i lîn'in lâzım kısmıdır. Med ölçüsü 4 elif miktarı olup örneği عَيْن²⁶⁹ kelimesidir.²⁷⁰ İkinci olarak, eğer sâkin “vav” ve “ya” dan sonra sükûn-u ârız gelirse medd-i ârızın mertebelerine benzer hükümler gerçekleşir. Tûl, tevassut, kasr, revm ve işmâm vecihleri vardır. Örnekleri ise قَوْمٌ²⁷¹ - مِّنْ خَوْفٍ²⁷² - وَالصَّيْفِ²⁷³ - نَوْمٌ²⁷⁴ kelimeleridir.

1.2.4.10. Vakıflar (ve İşaretleri)

Erzurumlu İbrahim Hakkı risalenin son bölümünü vakıf ve işaretleri konusuna ayırmaktadır. Vakıf, kıraate tekrar başlamak niyetiyle, nefes alacak kadar bir kelime üzerinde sesi kesmekten ibarettir.²⁷⁵ Müellif vakıf yaparken sükûn üzere vakıf yapmak gerektiğini söylemektedir. Ona göre ayetin sonu tenvinli ise vakıf yapılacağı zaman iki harekede (ötre ve esre) tenvin düşer ve tenvinli harf sakin kılınarak vakıf yapılır. Ancak tenvin elifli ise (üstün harekeli tenvin) o zaman vakıf, elif üzere sadece medd-i tabîi olarak gerçekleşir²⁷⁶ ve örneği تَوَّابًا²⁷⁷ kelimesidir. Daha sonra müellif

²⁶⁸ el-Fâtiha 1/5.

²⁶⁹ Meryem 19/1.

²⁷⁰ Erzurumlu İbrahim Hakkı burada med ölçüsü olarak 4 elifi vermiş; ancak tecvid kitaplarında harf-i lîn'den sonra gelen sükûn, sükûn-u lâzım ise iki vechin olacağı kurrânın çoğunluğu tarafından rivayet edildiği kaynaklarda geçmektedir. İki vecih ise tul ve tevassuttur. Bunun yanında terk-i med olarak anlaşılan kasr vechinin de olduğu bilgisi yine kaynaklardadır. Bk. Mer'âşî, *Cühdü'l-Mukill*, 224-225; Hamza Hüdâyi, *Tecvid-i Edâiyye*, 51.

²⁷¹ el-Bakara 2/255.

²⁷² el-Mâide 5/11.

²⁷³ Kureyş 106/4.

²⁷⁴ Kureyş 106/2.

²⁷⁵ İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 1/240; Nihat Temel, *Kıraat ve Tecvid İstılahları*, 2. Baskı (İstanbul: İFAV Yay., 2013), 135; Yavuz Fırat, *Tecvid ve Kıraat İlimi Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2018), 229.

²⁷⁶ Bu durumdaki med çeşidine medd-i ıvaz da denmektedir. Bk. Ramazan Pakdil, *Tâ'lim, Tecvid ve Kıraat*, 3. Baskı (İstanbul: İFAV Yay., 2014), 252.

²⁷⁷ en-Nasr 110/3.

tâ-i merbuta denilen yuvarlak tâ (ة) üzerinde durulunca “he” (ه) olarak okunacağından bahseder ve örnek olarak ²⁷⁸مالمقارعة kelimesini verir. Vakıf bölümünün diğer bir konusu ise Kur’ân tilâvet ederken vakfetmek veya vasletmek için ilgili yerlere kırmızı hatlarla yazılan vakıf işaretleridir. Erzurumlu İbrahim Hakkı vakıf işaretleri olarak لا - ص - م - ج - ز - ط harflerini vermekte ve bu işaretlerle konuyu açıklamaktadır. Ona göre “ta” (ط) vakf-ı mutlak olup caiz; “cîm” (ج) vakfetmek vasletmeye göre ve “zay” (ز) vasletmek vakfetmeye göre tercih edilir. “Mim” vakf-ı lâzım olup, “şâd” (ص) ise vakf-ı murahhas zarûreten’dir. “Lâm elif” (لا) işaretinin bulunduğu yerde ise vakıf yapılmaz. Ancak ayet sonunda olursa Resûlullah’tan (s.a.s.) mervî olduğu için vakıf yapılabilir. İbrahim Hakkı’nın verdiği vakıf işaretlerinin dışında değinmediği birtakım vakıf işaretleri de vardır.²⁷⁹ Ancak onun verdikleri çoğunlukla kullanılanlardır.

İbrahim Hakkı’nın verdiği bu bilgiler, konuyla ilgili kitaplarda geçen bilgilerle²⁸⁰ bir araya getirildiğinde tablo halinde şöyle gösterilebilir:

Vakıf Adı	Vakıf İşaretleri	Vakfetmek (Durmak)	Vasletmek (Geçmek)	Durumu
Vakf-1 Lâzım	م	✓		Vakfetmek Gerekli
Vakf-1 Mutlak	ط	✓	✓	Vakfetmek Evlâ (Tercih edilen)
Vakf-1 Câiz	ج	✓	✓	Vakfetmek Evlâ
Vakf-1 Mücevvez	ز	✓	✓	Vasletmek Evlâ
Vakf-1 Murahhas Zarûreten	ص	✓	✓	Vasletmek Evlâ
Vakf-1 Lâ	ال	X (Âyet sonu hariç)	✓	Vasletmek gereklidir. Ancak durulmuşsa geriden alınır. Âyet sonlarında ise geriden alınmaz.

Hâtime

Erzurumlu İbrahim Hakkı risaleyi Resûlullah’a salatü selam ederek ve

²⁷⁸ el-Kâria 101/1.

²⁷⁹ Çetin, *Kur’ân Okuma Esasları*, 272-273.

²⁸⁰ Bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî, *‘İlêlî’l-vukûf*, thk. Muhammed b. Abdullah Muhammed el-‘Îdî, 2. Baskı (Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, 2006), 1/169; Çetin, *Kur’ân Okuma Esasları*, 272.

telifinin Allah'ın yardımıyla gerçekleştiğini söyleyerek bitirir. Bu bölümde risalenin yazıldığı tarih ebced hesabına göre في تاريخ عقق بالحساب ١١٨٣ şeklinde 1183 olarak verilmiştir.

SONUÇ

Çeşitli alanlarda eserler telif etmiş olan Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın pek çok eseri araştırmacılar tarafından incelenerek ilim dünyasına kazandırılmıştır. Onun kaleme almış olduğu eserlerden biri de tecvid ile ilgili *Tecvidü'l-Kur'an bi Lisâni'l-'Arabî* isimli risalesidir. Ne var ki bu risale, sadece isim olarak kaynaklarda geçmiş, fakat çalışmalara konu edilmemiştir. O bakımdan çalışmamızda gün yüzüne çıkarılması amacıyla söz konusu risale ele alınmış ve hem şekil hem muhteva hem de üslup özellikleri açısından incelenmiştir. Bu çerçevede eserin yedi nüshasının edisyon kritiği yapılmış ve metinde yer alan tecvid örneklerinin Kur'an-ı Kerim'deki yerleri tespit edilerek dipnotlarda gösterilmiştir. Fakat Kur'an'da bulunmayıp salt ta'lim amacına yönelik risalede yer verilmiş örnekler ile ilgili herhangi bir dipnot verilmemiştir. Bunun yanı sıra çalışmada tecvid ilmiyle ilgili kavramlara ve konulara da yer yer işaret edilmiştir.

Müellifin ilgili risalesinin tahkik ve tahlili neticesinde elde edilen sonuçlar ve değerlendirmeler şöyle özetlenebilir:

Bu risalenin amacı, müellifi tarafından açık bir şekilde ifâde edilmemiştir. Fakat işlenen konular incelendiğinde Kur'an'ı Kerim'in hatasız okunması için birtakım tecvid kurallarının genel hatlarıyla öğretilmesi amacına dayalı yazıldığını göstermektedir. Risalede özlü ve anlaşılır bir dilin kullanılması, okuyucu açısından azami fayda temininin gözetildiğini düşündürmektedir.

Risalenin Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesinde *Tecvidü'l-Kur'an* ismiyle (E12907 numaralı) kayıtlı nüshasının yıpranmış olmasının yanı sıra elektronik ortama aktarılamaması, birtakım imkân ve şartlar değerlendirilerek ilmi birer miras olan mahtut eserlere daha fazla önem verilmesi gerektiğini göstermektedir.

Adı geçen Üniversitenin Edebiyat Fakültesi'nde bulunan (E0014814 numaralı) nüshasının, *'Urvetu'l-İslâm* yerine yanlışlıkla *'Uryetu'l-İslâm* ismiyle kayıtlara geçmesi, kütüphane tasnifinin ve eser isimlerinin doğru kaydedilmesinin ayrı bir öneme sahip olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Çalışmada konu edilen *Tecvidü'l-Kur'an bi Lisâni'l-'Arabî* isimli risale, *'Urvetu'l-İslâm* isimli eserin üç mahtut nüshasında, Mecmû'atü'l-me'ânî isimli eserin keza üç mahtut nüshasında ve Mecmu'a isimli eserde yer almıştır. Bütün bu eserlerin nüshaları bir araya getirilip incelendikten sonra risalenin mezkûr eserler içerisinde *'Urvetu'l-İslâm*'da daha tertipli ve insicamlı durduğu gözlemlenmiştir. Bu da risalenin diğer iki eserin nüshalarına daha sonraları derç edildiği izlenimini uyandırmaktadır.

Risalede sırasıyla mehâric-i hurûf, sıfât-ı hurûf, tenvin ve sâkin nûn, sâkin mim'in durumları, idğâm-ı misleyn ve idğâm-ı mütecaniseyn, med harfleri, sebepleri, çeşitleri ve hükümleri, vakıf ve işaretleri gibi konular ele alınmıştır. Sekte, hâ-i sekt, Kur'ân-ı Kerîm'in okunuş şekilleri (tahkik ve tertil, tedvir, hadr), dudak talimi ve temsili okuma gibi konular ise ele alınmamıştır. Eserde konular sistematik bir şekilde işlenmiş, fazla detaylara girilmemiş, konularla doğrudan ilgisi olmayan hususlara yer verilmemiştir.

Risalede yer alan bilgilerin, ifadelerin ve örneklerin benzerleri önceki kıraat ve tecvid ilmi ile ilgili kaynaklarda da bulunmaktadır. Bunun nedeni ise işlenen konuların temelde aynı olmasıdır. Mesela *Tecvîdü'l-Kur'ân bi Lisâni'l-'Arabî*'de, İbnü'l-Cezerî'nin *Mukaddimesi*'nde yer alan bazı ifadelerin kullanıldığı tespit edilmiştir. Özellikle mehâric-i hurûf ve sıfât-ı hurûf kısmında verilen bilgiler ve kullanılan ifâdeler neredeyse birebir örtüşmektedir. Bunun yanında risalede zikredilen vakıf işaretleri, Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî'nin (ö. 560/1165) '*İlelü'l-vuqûf*' isimli eserindeki vakıf işaretleriyle aynıdır.

Günümüzde olduğu gibi risalenin yazıldığı dönemde de başta Türkiye olmak üzere İslâm dünyasının çoğu bölgelerinde Kur'ân-ı Kerîm, İmam Âsım (ö. 127/745) kıraatinin Hafs (ö. 180/796) rivayetiyle okunduğundan müellif, risalede bu rivayeti esas almış, diğer kıraat imamları ve ravilerinin belirgin kıraat özelliklerine ise yer vermemiştir. Dolayısıyla günümüze hitap etme açısından risale güncelliğini korumaktadır.

KAYNAKÇA

Altıntaş, Hayrani. "Büyük Türk Düşünürü Erzurumlu İbrahim Hakkı Görüşleri ve Eserleri". *Diyanet Dergisi* 18/3 (Mayıs-Haziran 1979), 149-156.

Altıntaş, Hayrani. *Marifetname'de Tasavvuf*. İstanbul: İbrahim Hakkı Külliyesi Yaptırma ve Yaşatma Derneği Külliyesi Yay., 1981.

Aydemir, Abdullah. "Besmele". *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 10/106-107 (Mart-Nisan, 1971), 82-89.

Bağdadlı İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*. Tsh. Muallim Kilisli Rıfat Bilge-İbnü'l-Eman Mahmut Kemal İnal. İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 1950-1955.

Binark, İsmet - Sefercioğlu, Nejat. *Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1977.

Birgivi. *Dürr-i Yetim (Resâil fî İlmi'l-Tecvîd İçinde)*. İstanbul: Asitane, ts.

Bursalı Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. sad. A. F. Yavuz - İ. Özen. İstanbul: Meral Yayınları, 1334-1343.

Cirîsî, Muhammed Mekkî Nasr. *Nihâyetü'l-kavli'l-müfîd fi 'ilmi't-tecvîd*. thk. Ahmed Ali Hasen. Kahire: Mektebetü'l-Adâb, 1432/2011.

Çağrıçı, Mustafa. “İbrâhim Hakkı Erzurûmî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/305-311. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Çelebioğlu, Amil. *Erzurumlu İbrahim Hakkı*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1988.

Çetin, Abdurrahman. *Kur'ân Okuma Esasları*. Bursa: Emin Yayınları, 2005.

Çollak, Fatih. “Reisü'l-Kurrâlık Müessesesi ve Esâmî-i Kurrâ Defteri”. *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları IV (Kıraat İlmi ve Problemleri)*. ed. Bedrettin Çetiner. 179-240. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002.

Debrelî, Hâce Abdülkerim. *Mizânü'l-hurûf ve şifâül ebdân* (Resâil fi ilmi't-Tecvîd içinde 2 cilt). İstanbul: Asitane, ts.

Diclehan, Şakir. *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*. İstanbul: 1980.

Ensârî, Zekerriyâ. *ed-Dekâiku'l-muhkeme fi şerhi'l-mukaddime*. Mısır: 1335.

Erzurum Hasankaleli İbrahim Hakkı. *Marifetname*. sad. Turgut Ulusoy. İstanbul: Ahmet Said Matbaası, 1974.

Fırat, Yavuz. *Tecvid ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Çelik Yayınevi, 2018.

Göker, Lütfî. “Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetname”. *Diyanet Dergisi* 17/2 (Mart-Nisan 1978), 95-109.

Hamza Hüdâî. *Tecvid-i Edâiyye (Resâil fi İlmi't-Tecvîd İçinde 2 Cilt)*. İstanbul: Asitane, ts.

İbn Manzûr. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru's-Sadr, ts.

İbnü'l-Cezerî. *et-Temhîd fi ilmi't-tecvîd*. thk. Ganim Gaddûrî Hamed. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1986.

İbnü'l-Cezerî. *Mukaddimetü'l-Cezerî*. haz. Muhammed Sadi Çöğenli. İstanbul: Asitane Kitabevi, ts.

İbrahimhakkıoğlu, Mesih. *Erzurumlu İbrahim Hakkı*. İstanbul: Gül Matbaası, 1973.

Karabâşî, Abdurrahman. *Karabâş Tecvidi*. İstanbul: 1323.

Karagöz, İsmail (ed.). *Duâlar*. İstanbul: DİB Yay., 6. Baskı, 2017.

Mer'âşî, Saçaklızade Mehmet Efendi. *Cühdül'-Mukill*. thk. Sâlim Gaddurî Hamed. Amman: Dâru İmare, 2008.

Mercanlıgöl, Muharrem. *Ebced Hesabı*. Ankara: Doğu Matbaası, 1960.

Mertoğlu, M. Suat. “Salâtüselâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/23-24. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Onur, Zafer. *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Nebzetun min lugati elsineti's-selâse Adlı Eseri (Tenkitli Metin ve İnceleme)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Pakdil, Ramazan. *Tâ'lim, Tecvid ve Kıraat*. 3. Baskı. İstanbul: İFAV Yayınları, 2014.

Revnakoğlu, Cemaleddin Server. *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi*. İstanbul: Harf Yayınları, 2001.

Söylemez, Mehmet Mahfuz. “İbrahim Hakkı Erzurûmî'nin Urvetü'l-İslâm Adlı Eseri Hakkında Bir Değerlendirme”. *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. ed. Cengiz Gündoğdu. 515-521. Erzurum: 2012.

Şimşek, Selami. “303. Doğum Yıldönümünde İbrahim Hakkı (1115/1703-1194/1780) Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme”. *Kutadgu Bilig Felsefe ve Bilim Araştırmaları Dergisi* 11 (Mart-2007), 277-301.

Temel, Nihat. *Kıraat ve Tecvid Istılahları*. 2. Baskı. İstanbul: İFAV Yayınları, 2013.

Tezcan, Tuğrul. “Bir Klişenin Şerhi: Hamdele, Salvele ve Ba'dü İfadesinin Davud el-Hanefî el-Karsî el-Birgivi'de Çağrıştırdıkları”. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2019), 56-72.

Uzun, Mustafa İsmet. “Ebcet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/68-70. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Yakıt, İsmail. *Türk-İslam Kültüründe Ebcet Hesabı ve Tarih Düşürme*. İstanbul: Ötüken Neş. 1992.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Hamdele”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/448-449, İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Zebîdî, Muhammed Murtaza. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. Beyrut: Dâru'l-Fikir, ts.

EK 1

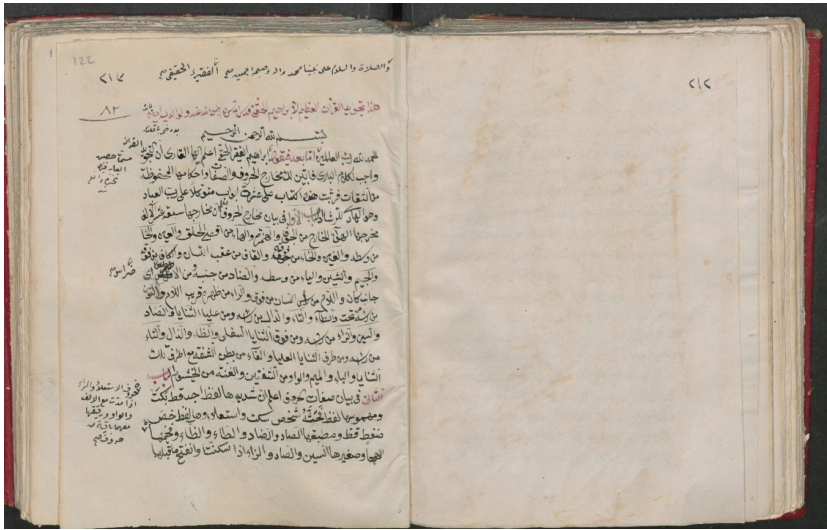

Atatürk Üniversitesi, Merkez Ktp. Seyfettin Özege Nr: 013886
(S Nüshası) ilk sayfa

Atatürk Üniversitesi, Merkez Ktp. Seyfettin Özege Nr: 013886
(S Nüshası) Son Sayfa

EK 2

İstanbul Arkeoloji Müzesi Ktp., [Said Paşa] Nr: 576
(A Nüshası) İlk Sayfa

İstanbul Arkeoloji Müzesi Ktp., [Said Paşa] Nr: 576
(A Nüshası) Son Sayfa

